

INSTIITIYUTII LEENJII OGESSOTA QAAMOLEE HAQAA FI QO'ANNOO SEERAAD OROMIYAA

Moofuuulii Leenjii Hojii Irraa

Manneen Murtii Keessatti Raawwii Mirgootaa Fi Bilisummaawan

Bu'uuraa

Qophessitooni:

1. Obboo Abduljabbaar Husseen [LLB]
2. Obboo Ahmad Jamaal [LLB, LLM]

Guraandhala, 2001

TLQSO

Adaamaa

Baafata	Fuula
Seensa Waliigalaa.....	1
Boqonnaa I: Eegumsa Naannoo.....	1
Seensa.....	1
1.1 Maalummaa Naannoo.....	2
1.2 Faalama Naannoo.....	2
1.2.1 Sababoota Faalama Uuman.....	3
1.2.2 Buua Faalamni Hordofsiisu.....	3
1.3. Eegumsa Naannoo.....	3
1.3.1. Maalummaa.....	3
1.3.2. Barbaachisummaa.....	4
1.4. Seerota Eegumsa Naannoo.....	5
1.4.1. Waliigalteewwan Adunyaa.....	6
1.4.2 Seeroota Biyyooleessaa.....	7
1.4.3. Seerota Naannoo Oromiyaa.....	10
Boqonnaa II: Eegumsaa fi Misooma Bosonaa.....	12
Seensa.....	12
2.1 Maalummaa Bosoonaa.....	12
2.2.Faayidaa Bosonaa.....	13
2.3 Gosoota Bosonaa.....	14
2.4 Manca'ina Bosonaa fi Bu'aa Isaa.....	14
2.5 Seerota Eegumsaa fi Misooma Bosonaa.....	17
2.5.1. Waliigalteewwan Adunyaa.....	17
2.5.2 Seeroota Biyyooleessaa.....	18
2.5.3. Seerota Naannoo Oromiyaa.....	18
Boqonnaa III Eegumsa Naannoo Fi Bosonaa Fi Shoora QaamoleeHaqaa.....	20
Seensa.....	20
3.1.Yakka Naannoo fi Bosona irratti Raawwatamu fi Adabbii Hordofsiisu.....	21
3.1.1.Labsiiwwan Yakki Naannoo fi Bosona irratti Raawwatamu keessatti Tumaman.....	21
3.1.2.Yakkoota Naannoo fi Bosona irratti Raawwataman.....	24
3.1.3.Adabbiwwan Yakkoonni Naannoo fi Bosona irratti Raawwataman Hordofsiisan....	28
3.2 Eegumsa Naannoo fi Bosonaa fi Shoora Qaamolee Haqaa.....	28
3.2.1 Shoora Manneen Murtii.....	28
3.2.2. Shoora Abbaa Alangaa.....	29
3.2.3. Shoora Poolisii.....	30
3.3 Rakkoolee Mul'atan.....	32
3.3.1. Rakkoolee Heeraa fi Seerotaan Wal qabatan.....	32
3.3.2 Rakkoolee Aangoon wal qabatanii Mul'atan.....	33
3.3.2.1. Aangoo Manneen Murtii Federaalaa fi Naannolee Giddutti.....	33
3.3.2.2.Aangoo Abbaa Seerummaa Naannoo (Local.Jurisdiction).....	34
3.3.2.3. Aangoo Abbaa Seerummaa 'Material jurisdiction'	35

Xummuuraa fi yaada Furmaataa.....	39
Wabiwwan.....	40

Seensa Waliigalaa

Mata dureen Moojulii kanaa waayee Eegumsa Naannoo fi bosonaa fi shoora qaamolee haqaa kan jedhu yoo ta'u, dhimmoonni gurguddoон irratti xiyyeffatus gabaabumatti waayee eegumsa naannoo, eegumsa basonaa fi shoora qaamolee haqaa dha. Dhimoota kana akka adeemsaaф tolutti, boqonnaa saditti goodnee dhiyeessinerra. Haaluma kanaan boqonnaan I waayee maalummaa, barbachisummaa fi faalama naannoo fi seerota Eegumsa Naannoo kan xiinxaluu dha.

Boqonnaa II keessatti immoo, waayee eegumsa fi misooma bosonaa ilaalla. Akkuma beekkamu, bosoni wontoota naannoo hundeessan keessaa tokko dha. Sababni addaan itti bahees, balan isa irra gahaa jiruu fi bu'aan hordofsiisa jirus daraan sodaachisaa waan dhufef, akkasumas miidhaan kunis gama tokkoon qofa osoо hin taane bal'aa fi rakkolee naannoo biroofis ka'umsa waan ta'eefidha. Boqonnaan kun qabiyyeewan: maalummaa, faaydaa, gosoota bosonaa, balaa bosona irra gahaa jiruu fi bu'aa miidhamni isaa hordofsiisu akkasumas seeroota eegumsa bosonaa hammata.

Boqonnaan III immo: yakkoota naannoo fi bosona irratti raawwatamu, shoora qaamolee haqaa fi rakkowan mul'atan ofi keessatti kan qabatudha. Dhimoota kana jalattis waa'ee labsiwwan yakkootni kun kessatti tumaman, tarree yakkootaa fi adabbii ilaachisee, gama biraatinis shoora mana murtii, A/alangaa fi polisii akkasumas rakkowan seeraa fi hubannoo aangoo ilaachisee kan ibsu ta'a., kara aangoo m/murtii ilaallatuunis aangoo abbaa seerummaa mootummaa Federaalaa fi mootummaa Naannoo, aangoo abbaa seerummaa naannoo (local jurisdiction) fi 'material jurisdiction' jedhaman woliin xiinxaluuuf yaalameera. Dhimoota akka rakkotti ka'an qabatamaan galmeewwan m/murtii olaanaa fi aanolee muraasa woliinis ilaaluuf yaalameera.Dhuma irrattis yaada xumuraa furmaata ta'uu danda'u waliin kaa'ameera. Kitaablee, barulee fi seerootaa barreffamichaaf itti fayyadamnes waabiidhaaf kara duubaatti tarressinerra.

BOQANNAA I EEGUMSA NAANNOO

Seensa

Naannoon jiru ilma namatiif murteessaa akka ta'e hunddi keenya kan beknu dha. Haata'u malee, wallaalummaa irraan kan ka'e fi faayidaa dhunfaa ofii dursuudhaan kan ka'e naannoo keenya irratti midhamnni fi faalamni akka dhaqqabu gaheen keenya ol'aanaadha. Maalummaa fi barbaachisummaa naannoo beekuuni fi hubachuun eegumsa naannootiif shoora ol'aanaa akka taphatu ni amanama.

Kanaafuu, waa'ee naannoo fi eegumsa naannoo ilaachisee hubannoон nuti qabnu akkuma jirutti ta'ee, beekumsa armaan dura qabnu cimsachuudhaaf akka nuu gargaarutti boqonnaa kana keessatti maalummaa, barbaachisummaa naannoo fi faalama fi midhama naannoo muddachaa jiru ilaachisee ibsuuf kan yaallamu ta'a.

Leenjfamtooni leenjii kana yoo xumuran :

- Maallummaa fi barbaachisummaa eegumsa naannoo ni hubatu;
- Seeroota eegumsa naannoo kan Adunyaa, Biyyolessaa fi naannoo ni hubatu ;
- Balaa fi rakkoo midhamnii fi faalamnni naannoo dhaqqabsisu adda baasanii ni beeku;
- Faalamaa fi midhama naannoo dhabmsisu keessatti gahee isaan irraa eegamu ni buhu.

I.1 Maalummaa Naannoo

Waa'ee barbaachiisummaa fi faayidaa naannoo osoo waa hin jedhiin dura, naannoo jechuun matuma isaatiin maal jechuudha kan jedhurraa ka'uun barbaachisaa dha. Hikoon naannoo barreessitootaa fi kitaaboota adda addatiin akka garaagarummaa baay'ee hin qabaanetti ibsametu argama. Waan kana ta'eef, hikoo isaa haala armaan gadittiin akka fakkenyatti ilaaluuf barbaachisaa ta, ee argameera. Labsii to'anna fallama naannnoo lakk. 300/1995 keessatti haala armaan gaditiin taa'ee argama.

“ Environment” means the totality of all materials whether in their natural state or modified or changed by humans, their external spaces and the interactions which affect their quality or quantity and the welfare of human or other living beings, including but not restricted to, land, atmosphere, weather and climate, water, living things, sound, odour, taste, social factors, and aesthetics Kan jedhuun kan taa'e yammu ta'u, haaluma garaagarummaa hin qabaanneen labsii abbaa taayitaa eegumsa naannoo hundessuuf bahe lakk 295/1995 jalattis taa'ee jira.

Labsii Abbaataayitaa misooma qabeenya uummamaa fi eegumsa naannoo oromiyaa hundessuf bahe lakk. 43/1994 jalatti immoo maalummaani fi hikkoon naannoo haala kanatti aansee jiruun taa'ee jira.

Naannoo jechuun uummamaanis ta'ee namaan foyya'annii ykn jijiramnii kan argaman qabiyyee lafaa fi lafaa alatti argaman kan qulqull'inaa fi baay'ina qabiyyee kanaa fi jirenya ilmoo namaa irratti dhibbaa geessisuu danda'an hunda jechuudha kan jedhuun kan tessise yammu ta'u, hikoowwan adda addaa armaan olitti kennaman irraa akka hubanutti naannoo jechuun wantoota naannoo keenyatti argaman kan akka qilleensa, bishaan, biqiltuwwan, namaa fi wantoota nannoo keenyatti argaman kan lubbuu qabeeyyi fi lubbuu dhabeeyyi illee kan of keessatti hamatee dha.

I.2 Faalama Naannoo

Naanno siritti kununfamee kan qabamuu fi haala sirrummaa qabuun kan ittiin fayyadamnu yoo ta'e dhalota yeroo ammaan kanatti jirufis ta'ee, dhalota itti aanuuf hangam faayidaa akka kennuu danda'uu fi guddinaaf illee hangam bu'uura akka ta'e seeroota Adunyaa, Biyooleessaa fi Naannoo adda addaa irraa hubachuun kan danda'aamuu dha.

Haata'u malee akkaataa Seeroonni Adunyaa, Biyooleessaa fi Naannoo ka'an kanaan, naannoo keenya siritti qabachuu fi seeraan ittiin fayyadamuu yoo dandeenyu baanne balaani fi midhamni sababa faalama naannootiin uummamu dhalota ammaa irratti fi dhalota fuula duraatti dhufuuf rakkoon inni dhaqqabsisu baay'ee ulfaataa akka ta'eetti ibsu. kanatti ansuudhaan sababooni fi bu'onnii faalama naannoo maal faa akka ta'an kanatti ansuudhaan gabaabumatti tutuqf ni yaallama.

I.2.1 Sababoota Faalama Uuman

Faalama jechuun dirqama, daangaa ykn dhorkaa Seeraan kenname irra darbudhaan kutaa naannoo kamiyyuu irratti jijiirrama adda addaa fiduudhaan fayyaa namotaa irratti ykn lubu qabeeyyi kaawwan irratti haala balaa dhaqqabsisu uumuu jechudha. Yeroo ammaa kanatti faalamnni naannoo baballachaa fi guddachaa kan dhufaa jiru ta'u isaati fi innumti kun immoo naannoo irratti balaa ol'aanaa qaqqabsiisaakka jiru fi faalamni kunis kan uummamu qilleensa irratti, bishaan irratti, ho'ina adunyaa irratti faalama ozoonii irratti fi akkasumas Sanyii lubbuu qabeeyyi irratti balaa qaqqabsisu kan dand'an yeroo dhaa gara yerootti baballachaa kan dhufan ta'u isaatu hubatama.

Naanno akkamitti faalama? sababnni itti faalamu maali? kan jedhu kana ilaaluun barbaachisaadha.

Akka naanno faalamu sababoni gugguddoon:

1. Baay'ina uummataa;
2. Babal'ina Industrii;
3. Garmalee qotuu fi kaawwan kan kana fakkaatani dha.

Hanga uummanni baay'ate, Itti fayyadmnni naannoo hagasuma ol' guddata. Qabeenya uummamaa naannoo keenya garmalee kan ittin fayyadamnu yoo ta'e naannoon keenya ammasuma faalama. Uumanni hedduun naannoo magalaatti walitti qabamunis itti fayyadama qabeenya uummamaa akka malee ol' guddisa waan ta'ef midhama naannoo irratti shoora ol'aanaa qaba.

Industriin yoo babalatuu fi guddatus toftaan ittin fayyadamamu erga hin jiraanne kemi kaalumtti hojji misoomaaatiif ittin fayyadamnu matuma isaatiin naannoo keenya xureessuu fi midhuu irratti gahee guddaa qaba. Fakkeenyaaaf, Keezii dhaabbata APAP jedhamuun himanna dhiyaate tokko yammuu ilaallu, dhaabbatichi xuriin waarshaa keessaa bahee laga akaakitti seenu uummata naanoo akaakitti jiraatu irratti dhibee uuneera jechuun abbaa taayitaa eegumsa naannoo irratti himanna hundeessuun mana murtii sadarkaa duraa Federaalaatti dhiyeessa. Manni murtii sadarkaa duraa Federaala dhaabbatni APAP kan himachuu qabu waarshaa faalamaaf sababa ta'e dha malee abbaan taayitaa naannoo dhimma kanaan himatamuu hin qabu kan jedhuun galmicha cufeera. Hata'u malee dhimmichi ol'iyyannoontti gaafatamee ilaallamaa jira. Eegaa keezii kana irraa kan hubanu kusiiwan warshaallee adda addaa keessaa bahaan naannoo hazbeessuudhaan hangam lubu ilma namaa irratti midhaa akka dhaqabsiisanidha.

Faalamnni naannoo akka uummamu kan taasisan keessaa inni tokkichi gammojummaa (desertification) jedhama. Hojjaan ilma namaa gamojummaaf sbaba kan ittiin ta'u keessaa kan akka garmalee dhechisu, garmalee qotuu, garmalee muka muru fi barbaddessu filmi namaa naannoo isaatiif kununsi inni godhu baay'ee gadiaanaa akka ta'ee fi gochi kun immoo faaalama naannoo tiif ka'uumsa akka ta'e kan nama gaafachisu miti. Sababni isaatis mukni ennaa gubatu jijirrama amala qillensaa uuma. Garmalee dhechisuunis jijirrama haala lafaa uuma waan ta'eef, kuni immoo jiru ilma namaa irratti rakkoo ol'aana uuma jechuudha.

1.2.2 Buua Faalamni Horddofsiisu

Fallamni naannoo lubu qabbeeyyi irrattis ta'ee lubbu dhabeyyi irratti jijirama qaamaas ta'e jijirama amalaa akka fidu dand'uu fi jijiirramni kun immoo keessattuu lubuu ilma namaatiif qormaata akka ta'e hunda keenyaaf ifa dha.

The impacts of desertification can include soil erosion; changes in vegetation species and loss of biodiversity; Salinization; reduction in plant growth; reduced grazing areas; reduction in soil fertility leading to loss of agriculturally productive land; and may lead to concerns about food security and migration.

Eegaa akka waliigalaatti kanarrraa hubachuun kan dada'aamu naannoo keenya siritti seeraan kunusinee kan hin qabanne yoo ta'e, jijiiraramnni ammala qileensaa kan uummamu ta'uu isaati fi jijiirramnni amalli qileenssaa uumu keessa rakkoon inni guddaani fi ijon immoo gamoojammaa dha. Gamoojummaan lafa qonnaaf mijawaa ture kan barbadeessuu fi omishinni bu'aa qabeessaa ta'e akka hin argamnees kan gufu ta'uu fi, kunumtti immoo debi'ee jijirrama amala qileensaatiif sababa akka ta'u hubachuun kan danda'amu dha.

1.3. Eegumsa Naannoo

1.3.1. Maalummaa

Eegumsa naannoo "jechuun kan namaan misoomees ta'ee kan uumaadhaan jiru, naannoon kamiyyuu akka hin hazbofne, akka hin xurhofne fi madaalli jirenya isaa akka hin fallofne ta'e tajaajila misoomaa, guddina jirenya ilmaan namaatifis ta'e kan biraatiif akka oolu kununsuu, to'achuu fi eeguu jechuudha.

Hiikoon naannoo fi eegumsa naannoo kan armaan olitti tuqaman fakkaatan erga jenne, barbaachiisummaa fi faayidaa eegumsa naannoo immoo seeroota Adunyaa, seeroota biyyooleessaa fi seeroota naannoo waliin qabsiisuun haala armaan gaditiin ilaalla.

1.3.2. Barbaachisummaa

Naannoon jirenya lubuu ilma namaatiif akkasumas guddina isaatiif hangam murteessaa akka ta'e barreeffamootaa fi yaadoota haayyoota adda addatiin barreeffamani fi kennaman irraa kan hubatamuun dabalataatti qabatamaatti ilmi namaa jiru inni naannoo isaa waliin godhu irraa naannoon hangam faayidaa akka namaaf kenu hubachuun kan danda'amuudha. Naannoon jiruu ilma namaatiif barbaachisaa dha erga jenne ilmi namaa haala kamiin naannoo isaa waliin jiraachuu qaba? Naannoon haala kamiin kununfamuu qaba? gaaffiin jedhu kun gaaffii yeroo ammaa deebiin arifachiisaa isa barbaachisuu dha. Kitaabooni tokko tokko akka ibsanitti, waa'ee kununsa eegumsa naannoo ennaa kaasnu, kan jalqabuun nurra jiraatu matuma keenya irraa ta'u akka qabuu fi sana boodas akka maatitti, akka safaraatti fi akka gandaatti, sadarkaa sadarkaadhaan hanga sadarkaa adunyaa gahutti hundi keenya qoda fudhachuu akka qabnutti ibsu. Bakka ilmi namaa naannoo isaa eeguu fi kununsu hin dandeenyetti balaan yeroo ammaa kana uummamaa jiru fi gara fuula duraattis uummamu hangam sodaachisaa akka ta'e barreeffamoonni adda addaa nuu hubachisu.

Diklaareeshinii stookholm bara 1972,lakk. (3) jalatti kan barreeffame ennaa ilaallu:-

Yeroo ammaa kanatti ilmi namaa naannoo isaa sirritti kununsuun kan itti fayyadamu yoo ta'e guddinaafis ta'ee jiruu baayeessa ta'e jiraachuu akka danda'uu fi haala kanaan faallaa ta'een kan ittiin fayyadamu yoo ta'e garuu, lubbu namaa irrattis ta'ee naannoo irratti midhaa tilmaamuuf hin danda'aamne kan dhaqqabsiisu ta'uua isaatu hubatama. Akka naannoo itti jiraachaa jirru irraa hubannutti yoo ta'e, ilmi namaa naannoo isaa midhaa fi hazbessaa kan jiru ta'uua isaatu hubatama. Ilmi namaa qabatamaatti faayidaa dhunfaatiif jecha bishaan, qileensaa, lafaa fi wantoota lubuu qaban xureessaa fi midhaa kan jiru ta'uua isaatu hubatama. Kuni immoo madaalaa ikooloojii kan gufachisu alatti qaama, sammuu fi fayyaa ilma namaa irratti midhaa kana hin jedhamne kan dhaqqabsiisu ta'uua isaatu hubatama.

Diklaareeshinidhuma kana lakk (5) jalatti kan taa'e yammu ilaalu, akka waliigalaatti kan hubatamu guddina gosaa fi kallattii adda addaa tiin galmessisu keessatti eegumsi naannoo barbaachisaa akka ta'etti ibsa.

Diklaareshinidhuma kana prinsipilii (2) jalatti kan tumame ennaa ilaalu:-

The natural resources of the earth including air, water, land, flora and fauna and especially representative samples of ecosystems must be safeguarded for the benefit of present and future generations through careful planning management, as appropriate.

Kana irraa kan hubaatamu immoo naannoo keenya sirritti kan eegnuu fi kan kununsu yoo ta'e faayidaan isaa dhaloota ammaatiif qofa osoo hin ta'iin dhaloota fulduraatifis faayidaa ol'aanaa kan qabu ta'uua isaa nu hubachisa.

Gama biraatinis diklaareeshinii Rio de Janeiro bara 1992, prinsipilii (3) jaltti kan ibsame ennaa ilaallu: Mirgi guddinaa mirga naannoo waliin haala walqixa ta'een jechunis mirga guddinaa galmaan gahuuf jecha mirgi naannoo midhamuu akka hin qabaannee fi lamaan isaanii wal irratti hirkatanii raawwatamuu akka qabanii fi fedha dhaloota ammaa fi kan fuula duraa kan tilmaama keessa galchan ta'uua qabu kan jedhuudha.

Diklareshini dhuma kana prinsipilii (4) jalatti kan taa'ee irraa akka hubatamutti misooma addaan hin cinne galmaan gahuudhaaf eegumsi naannoo qaama adeemsa misoomaa ta'u akka qabuu fi kobaatti adda bahee dhaabachu kan hin dandeenye ta'u isaa hubanna. Karaa gama biraatinii seensa diklareshinii Stokholm irratti kan barreffame yoo ilaallu kan armaan gadii fakkaata.

Namnni naannoo isaa umuu fi geedduuu ykn jijjiru kan danda'u tauu isaati fi naannoo irraa faayidaa adda addaa kan argachu danda'u ta'u isaati fi akka waligalaatti mirga lubuun jirrachu dhaafis yoo ta'e naaanon baay'ee murteessaa fi barbachisaa akka ta'eetti fi bakka naannooin hin jiraannetti kan lubudhaan jiraatus yaa ta'u kan lubu hin qabaatiin jirachuu kan hin dandeenye ta'u isaanii nuu hubachisa.

1.4. Seerota Eegumsa Naannoo

Naannoo keenya seeraan itti fayyadamuudhaaf jalqaba haala naannoo keenya itti eegnu dirirsuun nurraa eeggama. Armaan dura bara dheeraaf ilmoon namaa naannoo isaanii faayidaa adda addaatiif oolchaa akka turan kan beekkamu dha. Bosanaa ciruudhaan ijaarsa proojeektoota adda addaatiif kan ittiin fayyadamaa turan ennaa ta'u, gama biraatinii beledoota adda addas ajeessuudhaan faayidaa adda addaatiif oolfataa kan turan yammuu ta'u, dhibbaan isaan naannoo isaanii irratti raawwachaa turan hangam akka ta'e osoo addaan bahee hin beekkamiin yeroo dheeraadhaaf turameera.

Haata'u malee yeroo ammaan kanatti teeknooloijiin haala ammayya ta'een baballachaa fi guddachaa waan dhufef naannoo ofii gar malee fayyadamuunis akkasuma guddachaa waan dhufef faallamnni fi midhamnni naannoo irratti raawwatamu yeroodhaa gara yerootti hammaachaa dhufuu danda'eera.

Rakkoon kana fakkaatu kun immoo kan uummame akka naannootti, akka biyyaatti, akka arditti qofa kan daangeeffame osoo hin ta'iin akka waliigala dunyaatti waan ta'eef rakkoo kana tasgabeessuu dhaaf dhaabbanni mootummoota gamtoomanii (United Nations organization) konfaransii adda addaa qopheessuu dhaan waliigalteewan adda addaa sadarkaa Adunyaatti akka mallatteeffamani fi waliigalteewan kun raawwannaaf akka mij'aanitti mootummooni biyyooleessaa akka seera isaanii keessatti waa'ee dhima eegumsa naannoo akka haammachisan kan taasifamaa turee fi kan taasifamaa jiru dha. Naannooin kan siritti seeraan eeggamuu fi kununfamu yoo ta'e, barbaachisummaani fi faayidaan isaa hangam akka ta'e jechaan kan ibsamu miti. Eegumsa naannoo kana qabatamaatti hojirra oolchuun kan danda'aamu waa'ee barbaachisummaa fi faayidaa eegumsa naannoo kaasuudhaan odeessuu qofaan osoo hin ta'iin hala eegumsi naannoo itti eeggamuu fi kabajamu danda'u sadarkaa gadi anaa irraa eegalee hanga sadraa ol'aanaatti seera baasuudhaan hojirra oolchuun ta'a.

Yeroo ammaa kanatti naannooin Adunyaa kana keessatti midhamni fi faalamnni ol'aanaan waan irra gahaa jiruuf, dhimmi eegumsa naannoo ajandaa ho'aa (hot issue) ta'eetu argama. Akka Adunyattis yaa ta'u akka arditti darbeetiis akka biyyooleessaatti yaa ta'u akka naannoottti, naannoofii balaa irraa baraarfachuu dhaaf yaaliin adda addaa godhamaa jira. Yaalii adda addaa godhamaa jiru keessaa inni addadureen seera baasuu fi raawwachisuu dha.

Sadarkaa Adunyaatti seeroonni adda addaa konfaransii stookholmii irraa eegalee hanga konfaransii johaannsbargitti (1972-2002) fi sana bodas qophaa'aa fi waliigalteewan adda addaa biyyoota jiddutti kan raawwatamaa turan ennaa ta'u, waliigalteewan sadarkaa Adunyaatti fi sadarkaa arditti godhamanii fi akkasumas rakkoo qabatamaa daangaa isaanii keessatti mullatus bu'uura gochuudhaan biyyooneeni adda addaa seera biyya keessaa kan qopheeffatan ennaa ta'u, haaluma walfakkaataa ta'een naannooleenis haala qabatamaa naannoo isaani irratti hundaa'uudhaan seera eegumsa naannoo naannoo ofi baafachaa jiru.

Seeroonni Adunyaatis yaa ta'aanu seeronni biyyooleessaa, akkasumas kan naannoo, barbaachisummaa fi faayidaa akkasumas haala eegumsa naannoo ilaachisee maal jedhu kan jedhu ilaachisee kanatti ansuudhaan ilaaluuf ni yaallama.

1.4.1 Waliigalteewan Adunyaa

Seeroonni adunyaa eegumsa naanooo yeroo ammaan kana bahaanii jiran hedduu waan ta'aaniif hunda isaanii yeroo ammaa kanatti kaasun Kan hin danda'aamnee fi humna keenya oolis waan ta'aanif seerota adunyaa caalaatti beekkamoo ta'aan akka fakkeynaatti ilaaluf ni yaallama.

Koonfaransii waa'ee naannoo ilaachisee magaala Stockholm jedhamtutti ta'aameen biyyoonni waliigalanii dhugaa bu'uuraa baafatan keessaa inni jalqabaa haala armaan gadii fakkaata.

Ilmi namaa bilisummaa mirgoota bu'uuraa, jirenya wal- qixxumaa fi haala mijaawaa ta'e akka argatu taasiisuuf naannoon kabajaa fi jirenya mijaawaa ta'e ilma namaaf uumuudhaaf ilmi namaa ittigaafatamummaa naannoo eeguu fi foyyeessuu akkasumas dhaloota ammaa fi fulduiraatiif dabarsuu kan qabu ta'uu isaa nuu hubachisaa.

As irraa kan hubannu mirga ilma namaa kabajuu fi kabachisuu wajjin walqbatee jirenya lubuu ilma namaa tiif naannoon murteessaa waan ta'eef dhaloonni yeroo ammaa kana lafa kana irra jiruu kun naannoo isaa siritti kununsuuni fi haala barbaachisaa ta'een fayyadamuudhaan eegumsa naannoof gochuuni fi foyyeesun dhaloota itti aanuuf dabarsuun hangam barbaachisaa fi faayidaa akka qabu nutti mullisa.

Diklareshinii Stockholm Prinsipili 2ffaa ennaa ilaaluus haala armaan gaditiin kan ka'aame ta'uu isaa hubanna:

Qabeenyoota uummamaa; dache, qileensa, bishaan, lafa, flora fi faawunaa fi kessattuu bakka bu'aa ikkoosistamootaa karoora bulchiinsa naanoo ofeeggannoodhaan ,akkaataa barbaachisaa ta'een qopheessuni fi eeguun dhaloota itti aanutti dabarsuun faayidaa akka qabu ibsa.

Diklareshinii Stoocholmii Prinsiplii 21ffaa fi prinsipili 2ffaa Diklareshinii Rio de Janeiro jalatti haala walfakkaataa fi gargaarummaa hin qabaanneen akka armaan gaditti tumamee argama:

Biyyoonni Adunyaa chaartarii mootummoota gamtoomanii fi prinsipiilota seeroota Adunyaa tilmaama keessa galchuudhaan, akkasumas immaamata naannoo isaanii irratti hundaa'uudhaan qabeenya isaanii haala sirri ta'een fayyadamuu akka danda'aanii fi, ennaa fayyadaman garuu gochi daangaa isaanii keessatti raawwatamus ta'ee daangaa isaaniin alatti to'annaa isaanitiin raawwatamu daangaa isaanii keessattis yaa ta'u daangaa isaanitiin alatti naannoo irratti midhaa akka hin qaqqabsiisne ofeeggannoo barbaachisaa ta'e gochuuf ittigaafatamummaa kan qaban ta'uu isaa ibsa.

Kanarraa kan hubatamu immoo naannoon siritti qulqullinaan kan qabamuu fi midhaarraa kan baraaramu yoo ta'e, faayidaan inni kenu ol'aanaa akka ta'eetti nuu hubachisaa.

Diklareshinii Rio de Janeiro Prinsipili 3ffaa yoo ilaalu immoo haala armaan gaditiin tumamee argama.

Mirrgi guddinaa kan taasifamu qabu haala fedha naannoo dhaloota yeroo ammaa kanaa fi dhaloota itti aanuf haala walqixa ta'een waliin gahuu danda'uun ta'u qaba kan jedhudha. Gama biraatiin Diklareshinii Johaanisbargi bara 2002 godhameen, Paaraagraafii 3 jalatti kan kanatti ansee jiru barreffame argama:

Daa'imawan adunyaa, qaamoota koonfaransii adunyaa sana irratti hirmaatanif, jirenyi gara fula duraa kan isaanii akka ta'ee fi naannoon isaaan dhaalu barbaadanis naannoo iyyummaa irraa, midhama naannoo irraa, misooma itti fufinsa hin qabaanne irraa blisa ta'e akka ta'u qabu sagalee isaanii oli

kaasanii kan gafatan ta'uu isaa nuu hubachisa. kun jechuun naannoonaan kan dhaloota yeroo ammaa kanaaf qofaaf kan oolu osoo hin ta'in dhaloota fulduraatifs eegamee, kabjamee kan darbu qabu ta'uu isaa nutti mullisa.

Dabalataanis diklareshinidhuma kana paaraagraafii 5ffaa ennaa illaaluu akkaataa armaan gaditiin ibsameetu argama:

Guddina itti fufinsaa, guddina dinagdee, guddina hawaasummamaa fi eegumsa naannoo walitti hidhudhaani fi walitti qabsisuudhaan akka waliin deemuu danda'an gochuun wal gargaarsi sadarkaa gandaa, biyyaa, ardi fi adunyaatti kan godhamu qabu ta'uu isaa nuu hubachisa.

Akka waligalaatti seeroota adunyaa tuqaman kana irraa kan hubbachuu qabnnu, biyyoonni hundumtu akka seera eegumsa naannoo ofii isaanii baafatan dhibbaa kan godhan ta'uu isaaniiti fi, seeroonni kun bu'aa dirqqisisaa (binding effect) kan hin qabaanne ille yoo ta'e dhibbaa isaan gessisaajiraniin falmii biyoota jidutti godhamuun kan faayidaa irra olan ta'uu isaaniti fi darbetis gara seera barmaataatti (customary international law) tti kan jijjirramuu danda'an waan ta'ee fi akkasumas biyyoonni adda addaa seeroonni kun nurratti raawwatinsa ni qabu jedhanii kan waligalan yoo ta'e, seeroota dirqisiisaa waan ta'anuu fi biyyi teenyas waliigalteewwan adunyaa adda addaa ni raawwatti waan ta'eef xiyyeeffanna itti kennine hojirra oolchuun gahee qaamolee haqaati jenna.

1.4.2 Seerota Biyyolessaa

Qo'annaa adda addaa haayyootaan godhaman irraa akka hubatamutti yeroo ammaan kanatti naannoo garmalee kan fayyadamaa jiran, biyyoota dubatti hafoo ykn immoo biyyoota guddachaa jiran dha jechuun kaa'u. Sababnni isaanitiis guddinni biyyoota guddachaa jiranii gadi aanaa waan ta'eef naannoo isaanii quسانوودهان ykn immoo toftaa dhaan kan ittin fayyadaman osoo hin tahiin kallattidhaan kan akka fakeenyaaf mukaan nyaata bilcheeffachuu fi ijaarsa adda addaatifiit ittiin fayyadamuun kun garmalee naannoo isaanii akka jalaa midhutti fi rakkoo kana salphisuuf biyyoonni guddatan illee faayinaansiidhaan akka birmachuu qabani fi kana ta'uu baannaan garuu haalli isaa haaluma jalqabame kanaan kan itti fufamu yoo ta'e, midhaan fi faalamnni naannoo kan biyyoota guddachaa jiran qofa osoo hin ta'iin kan biyyoota guddatan ille akka ta'utti ibsan. Biyyi teenya Itoophiyaan tarree biyyoota dubatti hafoo ta'an keessatti ramadamtii.

Kanaafuu, haala qabatamaa biyya keenyaa ennaa ilaallu immoo akkuma biyyoota guddachaa jiran gara birootti, qabeenya uummamaa qabdu haallin ittin fayyadamaa jirtu yoo ilaallu dhaloonti itti aanuun dhufu (future generation) carraa isaatiin yaa jiraatu waan jettu wayi fakkaatti. Kana ennaa jennu, goonkumaa hojiin eegumsa naannoo waliin qabatee hojjatamuun qabu hin hojjatamne jechuu keenyaa miti. Haata'u malee haaliin yeroo ammaa kanas naannoo ishee ittiin fayyadamaa jirtu baay'ee sodaachisaa fi sukkaneessaa waan ta'eefi.

Rakkoo kana fakkaatuu kana hikuuni fi tasgabeessuun kan danda'amu immoo, qofaatti fala dhumaa ta'uu baatus hammeenya naannoo irratti raawwatamaa jiru kana waliin haala walgituun seera baasuu fi raawwachisuun ta'a. Seeroonni armaan dura akka biyyooleessaatti bahan maal fakkaatu kan jedhu kana kanatti aansuu dhaan ilaaluuf ni yaallama.

Akkuma beekkamutti naannooleen dhimma eegumsa naannoo irratti aangoo fi taayitaa bulchuu qaban malee aangoon seera baasuu hin kennamneefi. Heera FDRI keewwata 51(5) dhimma kana ilaachisee haala armaan gaditiin tumee jira : Mootummaan federaalaa akkaataa ittiin fayyadamaa fi eegumsa lafaa, qabeenya uummamaa fi hambalee seenaa ilaachisee seera ni baasa kan jedhuudha. Kanarraa kan hubannu dhimmi eegumsi naannoo qabeenya uummamaa jalatti kan kufu waan ta'eef, dhimma

kanarratti aangoon seera baasuun kan kenname federaalaaf malee naannooleef kan hin kennamne ta'uu isaati. Dhimma kana ilaachisee aangoon naannooleef kennname maali kan jedhu ilaachisee Heeruma FDRI kana keessatti 52(2) (d) jalatti kan kanatti ansee jiru tumameetoo argama. Mootummaan naannoo, akka seera mootummaan Federaalwaa baasutti lafaa fi qabeenya uummamaa ni bulcha jechuun taa'uun isaa naannoon aangoo dambii ittiin bulchuu baafachuu danda'a malee seera eegumsa naannoo baasuuf aangoon kan hin kennameef ta'u isaa hubanna. Heerri naannoo Oromiyaatis waa'ee aango seera baasuu eegumsa naannoo ilaachise haaluma haala FDRI waliin wal fakkaatuun teechee jira.

Heera FDRI keewwata 44(1) jalatti kan tumame ennaa ilaallu:- Namoonni hundinuu naannoo qulqulluu fi fayyaa qabeessa ta'e jiraachuuf mirga qabu Jechuun kan taa'e kana yammu iilaallu uummanni mirga naannoo qulqullummaan isaa eggame kessatti jiraachuuf mirga ballaa kan qabu ta'u isaa nutti mullisa. Heera FDRI keewwata 92 jalatti kan tumames ennaa ilaallu akkana jechuun taa'ee jira.

Keewwata 92(1) jalatti ;

Namnni Itoophummaa ta'e hundinu nannoo qulqulluu fi fayyaa ta'e keessatti akka jiraatu mootummaan Ittigaafatamumma xaarii qaba. Keewwata xiqqaa (2) jalatti kan tumamees ennaa ilaalus, tarkaanfiin misooma diinagde kamiyyuu, fayyaa naannoo kan gufachisu ta'u hin qabu kan jedhuun kan kaa'e yammuu ta'u, keewwatuma kana xiqqaa 3) jalatti immoo, sagantaani fi poolisiin fayyaa naannoo uummataa ilaallatu ennaa karoorfamuu fi hojirra oolu uummanni hundinu akka yaada isaa ibsu godhamutu irra jiraata kan jedhuun dabalaattti, keewwatuma kana xiqqaa (4) jalatti immoo, Mootummaani fi lammileen diqqama naannoo isaanii eegutu irra jiraata kan jedhun kan taa'era. Heeruma kana keewwata 9(4) jalatti kan tumame ennaa ilaallus, akkana jechuun taa'ee jira.

Waliigalteewan Adunyaa Itoophiyaan mirkaneessite qaama seeraa biyyatiti jechuun taa'uun isaatis seerooni Adunyaatis haallin seera biyooseessaa itti ta'an jiraachuu isaa nuu hubachiisa . Kuni qabatamaatti hojirra oolaa jira moo gaaffii jedhu yoo kaasnu garuu deebiin isaa baay'ee rakkiasaa ta'a.

Haata'u malee seera yakkaa bara 1997 bahee hojirra oole ennaa ilaalu, mirga heeraan kennname kana galmaan gahuudhaaf itti yaadamee kan bahe ta'u isaa hubanna. Seera yakkaa bara 1996 bahee bara 1997 hojirra oole keewwata 519 (1) jalatti haala armaan gaditiin tumamee jira: Namnni kamiyyuu seera bahe irra darbuudhaan wantoota hzbeessan ykn faalan gara naannootti kan gadilakkise yoo ta'e, adabbii qarshii kuma kudhan hin caalle ykn hidhaa cimaa wagga shan hin caalleen adabama kan jedhuun kan teechee yoo ta'u, keewwatuma kana xiqqaa (2) jalattis haala armaan gaditiin tumamee jira: Faalamnni naannoo lubbuu namaa ykn fayyaa ykn naannoo irratti midhaa ol'aanaa qaqqabiiseera yoo ta'e; adabbiin isaa hidhaa cimaa wagga kudhan hin caallen kan adabamu ta'u isaa yoo tumu; Keewwatuma kana xiqqaa (3) jalatti kan taa'e ennaa ilaallu immoo, balleessaan gocha kanaan tuma seera yakkaa adabbii ol'aanaa kan horddoofsiisu yoo irra darbe; yakkoota wal irratti dhufan (raawwataman) ilaachisee tumaalee barreeffamanitu hojirra oolu jechuun tumamuun isaanii seerri yakkichaa hangam eegumsa naannootiif xiyyeffannaakka kenne hubachuun ni danda'ama.

Labsii qaamoolee eegumsa naannoo dhabuuf bahe lakk 295/1995 keessatti hojii fi aango abbaa taayitaa eegumsa naannoo kan ibsu keewwata 6(1) jalatti kan tumames ennaa illaalu haala armaan gaditiin taa'ee jira.

Kaayyoowwan fayyummaa naannoo heera jalatti tumamanii fi dhugaawwan bu'uuraa imaammata naannoo keessatti ilaallaman galmaan gahuu isaanii hordoofuu dhaaf hojiwwan nama dandeessisan qindeessa jechuudhaan taa'eera.

Labsidhuma kana keewwata 6(7) jalatti kan tumame ennaa ilaalu immoo:

Abbaan taayitaa eegumsa naannoo qaamoota dhimichi ilaallatu waliin ta'uudhaan sadarkaa naannoo ni murteessa jechuun tumame jira.

Haata'u malee hanga yoonaatti biyyatti keessatti sadarkaan naannoo hin baane. Bakka sadarkaan naannoo hin baaneetti immoo naannoon xuraheera ykn hin xuroofne jechuudhaaf, xuraheera kan jedhamu yoo ta'e immoo hangam akka ta'e bakka adda hin baaneetti fi hin beekkamneetti abbaan taayitaa eegumsa naannoo haala kamiin gahee hojii isaaf kennname akka raawwatu kan nama rakisutaa'a.

Labsii to'anno faalama naannoo lakk 300/1995 bahe keessatti kewwatni 3(2) haala armaan gaditiin taa'ee jira.

Nama seera irra darbuudhaan faallama naannoo kamiyyuu gara naannootti kan gadilakkisu irratti abbaan taayitichaa ykn manni hojii naannoo naannoo ilaallatu tarkaanffii seeraa ykn bulchiinsaa fudhachuu ni danda'a jechuun kaa'ee jira. Gama biraatiin labsidhuma kana keessatti keewwata 3(4) jalatti haala armaan gaditiin tumamee jira:

Namnni faalama dhaqqabsise kamiyyuu abbaan taayitaa ykn mana hojii naannoo naannichaa dhimnichi ilaallatu bu'uura haalaa fi yeroo murteessu keessatti naannoo isaa faalama irraa qulqulleessu ykn baasii qulqulleessuf bahe uwuwisu qaba jechuun kan ta'an kana ennaa ilaallu naannoon faalamuu fi faalamu dhisun isaa bakka adda bahee hin beekkamneetti tarkaanffii fudhachuu kan nama rakkisu ta'uu isaati.

Rakkoon labsii kanaa inni gara biraan immoo waa'ee ol'iyyannoo ilaachisee kewwata 9(1) fi 9(2) jalatti tumaman ilaachisee ennaa ta'u tokko tokkoon haala armaan gaditiin ilaalla. Kewwata 9(1) jalatti:

Namnni tarkaanffii to'ataan fudhateen kamiyyunu muffii ykn komee qabu kamiyyuu guyya tarkaanffii fudhatame irraa eegalee guyya kudhan keessatti abbaa taayitaaf ykn itti gaafatamaa mana hojii naannoo naannichaa dhimmichi ilaallatuuf ol'iyyannoo gaaffachuu ni danda'a jechuun tumameera.

Namnni guyya kudhan booda komee isaa dhiyeeffatu ilaachisee maal ta'a? Afuura keewwata kana irraa akka hubannuti namnni guyya kudhan keessatti komee hin dhiyeeffanne carraa gara biraan kan hin qabaanne ta'uu isaa nuu hubachisa. Kuni ta'e jechuun immoo namnni rakkon cimaa humnaa ol ta'e yoo isa qunnamees guyya kennnameen alatti komee dhiyeeffachuu kan hin dandeenye ta'uu isaati.

Keewwata 9(2) jalatti kan tumame ennaa ilaallu:-

Keewwata kana bu'uura keewwata xiqqaa 9(1) tiin murteen kan hin kennamne waan ta'eef ykn murtee kennameen namnni komee qabu guyya murteen kennname irraa ykn daangaa yeroo murteen itti kennamu qabu irraa eegalee guyya soddoma keessatti himanna hundeessuu danda'a jechuun kan kaa'e ennaa ta'u daangaan yeroo murteen itti kennamu qabu seericha irratti ifaan kan hin teenye ta'uu isaatu hubatama. Kuni immoo mirga namaa irratti midhaa dhaqqabsiisu ni danda'a.

Haaluma walfakkaatuun mirga himachuu kan jedhu keewwata 11(1) ennaa ilaallu immoo akkana jechuun tumamee jira:

Dhimmichi kan isa ilaallatu ta'uu isaa hubachisuun osoo irraa hin eeggamiin namnni kamiyyu naanoo irratti midhaa dhaqqabsiseera ykn immoo hojii midhaa dhaqqabsiisuu danda'u raawwachaa jira nama jedhuun kamirrattuu abbaa taayitichaaf ykn immoo mana hojii naannichaa dhimmichi ilaallatuuf mirga komee dhiyeessuu qaba jedha.

As irraayis kan hubannu bakka sadarkaan naannoo hin jiraanneetti hojiin reefu hojiitamaa jiru tokko midhaa dhaqqabsiisu danda'a jechuun tilmaamuun baay'ee kan nama rakkisu ta'uu isaati. Keewwatuma kana keewwata 11(2) ennaa ilaallu immoo:

Abbaan taayiticha ykn manni hojii naannichaa guyyaa soddoma keessatti murtee yoo hin kennine ykn komee dhiyeessaan murtee kennameen yoo walii hin galle guyyaa murtiin itti kenname ykn guyyaa murtiin itti kennamuu qaba jedhame yeroo qabamef darbe irraa eegalee guyyaa jahaatama keessatti mana murtitti himanna hundeessuu danda'a jechuun taa'ee jira.

Keewwata kana irraa kan hubachuu dandeenyu, qaamnni ilaallatu guuyyaa murtee itti kenne irrraa eegalee guyyaa jahaatama keessatti himanna dhiyeessu qaba jechuun daangeessuun isaa maaliif barbaachise? Namnni guyyaa jahaatama keessatti dhiyeessu kan hin dandeenyef sababa rakkoo humna isaati ol ta'een yoo ta'eess mirga ol'iyyanno dhiyeessuun isaa ni dhorkama jechuudhaa? Kun s.d.f.s kewwattoota 323(2) fi keewwattoota 325 fi 326 waliin qabamee akkamitti ilaallama. Keewwattoota kana enaa ilaallu, keewwatni 323(2) guyyaa murteen kenname irraa eegalee guyyaa jahaatama keessatti namnni itti murtaa'e ol'iyyanno gaafachuu akka qabutti ennaa kaa'u keewwattoota 325 fi 326 jalatti immoo guyyaa jahaatama keessatti namnni dhiyeessuu hin dandeeny. Sababa gahaa (good cause) dhiyeessuu dhaan ol'iyyannoof yeroo kennameen ala (appeal out of time) dhiyeessu kan danda'u ta'uu isaa ibsu.

Dhimmi eegumsi naannoo kuni immoo dhimma dhaloota yeroo ammaa kana lafa kanarra jiru qofa osoo hin ta'iin, dhaloota fuula duratti dhufuu illee waan ta'eef, akkasumas dhimmi eegumsa naannoo yeroo ammaa kana dhimma ykn ajandaa adunyaa waan ta'eef, namnni komee qabu kamiyyuu guyyaa jahaatama keessati dhiyeessu sababa itti hin dandeenyne ibsuudhaan yeroo kamiyyuu haalli komee ittiin dhiyeffachu danda'uuf haalli osoo mijaahe baay'ee gaaridha yaada jedhu qabna.

1.4.3.Seerota Naannoo Oromiyaa

Heera naannoo oromiyaa fooyya'ee bahe labsii lakkofsa. 46/1992 kewwata 44(1)jalatti kan tumame yammu ilaallu jiraattonni naannichaa naanawaa qulqullu jireenyaaf tolu keessa jiraachuuf mirga qabu kan jedhu kana irraa kan hubatamu namoonni daanga naannichaa keessatti jiraatan mirga naannoo qulqullu fi fayyaa qabu keessatti jiraachuudhaaf heeraan kan egameef ta'u isaa hubana .

Haat'u malee, akka kewwata kana jalatti tuqame kanaan jiraattonni naannichaa naanawaa qulqullu kessatti jiraachaa jiran moo kan jedhu kana yammuu ilaallu deebiin isaa rakkisa ta'eetu nutti mullata. sababni isaatis naanno nuti yeroo ammaan kanatti keessa jiraachaa jiru kun baay'ee xuraahaa ta'ee waan ilaallufidha .

Gama biraatiin waa'ee angoo seera eegumsa naannoo baassu ilaalchise keewwata heeraa naanno keenya 47(2) (c) jalatti kan tumame ennaa ilaallu,seera mootummaan federaalawaa baasuurrtatti hundaa'uddhaan lafaa fi qabeenya ummamaa ni bulcha kan jedhu irraa kan hubatamu angoon sera baasuu kan mootummaa federaalaa ta'e angoon bulchu immooo kan mootummaa naannoo ta'uu isaa nuu hubachisa.

Labsii gurmaa'ina qaama raawwachiftu mootummaa naannoo oromiyaa foyyeessuu fi Aangoo fi hojii isaanii irra deebiidhaan mурteessuu bahe lakk 50/1994 keessatti keewwata 40 aangoo fi hojii waajjira invastmantii kan jedhu jalatti haala invastmantii itti baballatu fi itti jajjabaatu ibsa malee, haala hojiin isaa naannoo irratti midhaa akka hin geessisne ibsu ykn wantuma egumsa naannoo ofeegannoof jecha inni jedhu hin jiru. Aangoo fi gaheen hojii invastmantii iddo itti ibsamullee yoo ta'e, Invastmantii fi naannoos sadarkaa kamyuu irratti kan waliin deemu qaban waan ta'eef, haala ittiin waliin deemu qaban ilaachisee tumaalee mataa isaanii danda'anii dhabbatan teechisuun kan hin danda'aamne illee yoo ta'e haalliin hojiin invastimanti faalamaa fi midhama naannootiin alatti itti hojjatamu qabu haala ibsuun osoo taa'ee jiraatee carraaqqii eegumsa naannootiif godhamaa jiru keessatti shoora mataa isaa taphachu ni danda'a ture yaada jedhu qabna.

Haata'u malee, gama biraatiin ennaa labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa naannoo oromiyaa labsii lakk 56/1994 keewwata 13(1) jalatti Akkaataa seeroota invastmantii naannichaa hojirra jiranitiin lafa baadiyyaa abbootiin qabeenya dhunfaa argachuu fi itti fayyadamu ni danda'u; lafa argatanis kununsuuf dirqama qabu kan jedhu fi keewwata 13(2) jallatti Invastaroonni lafa argatan keessaa yoo xiqaate % I muka naannoo walfudhatuun uwwisu akka qabanis techisee jira.

Keewwattoota xixiqqa lamaan armaan olitti tuqaman irraa akka hubatamutti abbootiin qabeenya fi invastaroonni lafa isaan harka gale kununsuu dhaaf dirqama kan qaban ta'uua isatu hubatama. Haata'u malee raawwannaan isaa hoo maal fakkaata? dhugumaan invastaroonni lafa isaan harka gale kununsuun ittiin fayyadamaa jiranii? Lafa isaan harka gale yoo kununsuu baatan tarkaanfiin isaan irratti fudhatamu maal ta'uua akka qabu labsii lakk 56/1994 irrattis wanti ibsame hin jiru.

Seensa labsii Abbaataayitaa misooma qabeenya uummamaa fi eegumsa naannoo oromiyaa hundeessuf bahe lakk 43/1995 irratti akka taa'eetti, Guddina jirenya dhaloota ammaas ta'ee kan gara fuulduraatiif qabeenya uummamaa haala walirraa hin cinneen, eegumsa misoomaa fi fayyadama isaa mirkaneessuun barbaachisaa ta'ee waan argameef, Eegumsi, misoomnni fi itti fayyadamnni qabeenya uummamaa naannoo irratti jijirama waan fiduuf; Qulqul'ina naannoo eeguu fi kununsuun waan barbaachiseef; Kan jedhuun taa'uun isaanii gama tokkoon naannoo irraa faayidaa argachuun barbaachisaa akka ta'e fi faayidaa kana argachuu fi naannoo misoomsuuf adda dureedhaan eegumsa naannootiif xiyyeffannaan kennamuu akka qabutti nuu hubachisa. Labsidhuma kana keewwata 10(6) jalatti aangoo fi hojii abbaa taayitaa jalatti, Abbaan taayitaa sagantaa misooma bosonaa ni qopheessa, hojirra ni oolcha; uummanni, abbootiin qabeenya dhunfaa, dhaabileen mootumma fi miti mootummaa bosana isani akka misoomsan haala ni mijeessa; gargaarsa teeknikaan ni kenna jechuun isaa hangam eegumsa naannootiif xiyyeffannaakka kenne hubachuun ni danda'ama. Labsidhuma kana keewwata 10 (10) jalatti Nama kamyuu kan qabeenya boosanaa fi bineensa bosanaairratti midhaa gessise seeratti ni dhiyeessa jechuun isati fi akkasumas keewwata 10(14) jalatti kan tumame ennaa ilaallu immoo Hazbaa fi xuriin adda warshaalee magaalaa fi bakka biraa keessaa bahu naannoo fi sirna ikooloojii akka hin xurisine ni to'ata badiin gaggeessan yoo jiraate, tarkaanfii ni fudhata jedha.

Keewwattoota armaan olitti tuqaman kana irraa akka hubatamutti abbaan taayiticha eegumsa naannoo hojii irratti ykn qabatamaatti jijiru keessatti shoora ol'aanaa taphachu akka danda'u fi bu'uruma keewwattoota kanaatini fi seeroota gara biraatiin haala ibsamanii kan hojirra oolan yoo ta'e faayidaa guddaa kan qabani fi jijiirrama ol'aanaa akka fidan hubanna.

Dambii waajjira eegumsa naannoo Oromiyaa hundeessuuf bahe lakk 28/1994 Aangoo fi hojji waajjirichaa kan ibsu keewwata 6(1) jalatti kan ibsame ennaa ilaallu :- Immaamata, tarsimoo, sagantaa ykn qajeelfama eegumsa naannoo qopheessee mootummaaf ni dhiyeessa yoo haayyamameef hojirra oolchuu isaa ni hordiifa kan jedhu ennaa ta'u keewwata 6(2) jalatti immoo hojiin misoomaa gaggeeffamu kamyuu midhaa naannoo irratti haala hin qaqqabsisnee fi madaala naannoo akkaataa hin faallessinen karoorfamuu fi raawwamatamu isaa ni to'ata, ni hordofa kan jedhuu fi dabalataatti keewwata 6(5) jalatti immoo warshaalee fi Industroota jiran irraa kan bahaan dhangala'aa fi gataawwan summii qaban uummama naannoo irratti midhaa akka hin qaqqabsifne oditii naannoo ni gaggeessa jechuun taa'ee jira.

Keewwattoota sadeen armaan olii kana yammuu ilaallu hojiin eegumsa naannoo haala barbaachisaa ta'een akka raawwatomu kan dandeessisan ta'uu isaa hubanna. Dambiin lakk 28/94 kan bahe waajjira eegumsa naannoo oromiyaa hundeessuuf jedhamee kan bahee dha malee seera eegumsa naannoo haala naannoonti itti eeggamu ilaachisee seera tarreeffamee bahee miti. Bakka seerri fi dambiin gara biraan hin baaneetti Waajjirrichi seeraa fi dambii federaalaatiin bahan raawwachisu irraan kan hafe akka naannootti raawwachisuu irratti kan baay'ee isa rakkisu ta'uu irraan dabalatatti bakka sadarkaan naannoo hin jiraanneetti haalli ittiin raawwatus baay'ee rakkisaa ta'uu isaatu hubatama.

BOQONNAA II EEGUMSAA fi MISOOMA BOSONAA

Seensa

Boqonnaan kun akka waliigalaatti waayee eegumsaa fi misooma bosonaa akkasumas woliigalteewan addunyaa, heera, imaamataa fi seeroota biyyooleessa fi Naanichaah dhimma kana ilaallatan, keessattuu labsii bosona Naannoo Oromiyaa lakk.72/1995 tiin walitti dhufeenyaa qaban kan haguuguu dha. Qabiyyeewan inni haguugus: maalummaa bosonaa; faayidaa bosonaa; gosoota bosonaa; manca'ina bosonaa fi bu'aa isaa; fi seerota eegumsaa fi misooma bosonaa irratti xiyyeffata. Leenifamtooni qabiyyeewan boqonnaa kanaa erga xummuuranii booda:

- (1) Maalummaa fi ni ibsu;
- (2) Barbaachisumma fi faayidaa bosonaa, akkasumas seerota adda addaa waayee eegumsa, misoomaa fi itti fayyadama bosonaa fi haala isaanis ni ibsu
- (3) Gosoota bosonaa abbaa qabeenyummaa isaanii waliin ni ibsu;
- (4) Rakkolee bosona mancaasuu fi sababa isaa ni ibsu, akkasumas balaa miidhama bosonaa fi bu'aa inni hordofsiisu tarreessanii ni ibsu.
- (5) Seerota Eegumsaa fi Misooma Bosonaa kan addunyaa, biyyooleessa fi Naannoo keenyaas kaayyoo fi qabiyyee isaanii waliin ibsu.

2.1 Maalummaa Bosonaa

Bosona jechuun maal jechuu akka ta'e seerotni adda addaa bifaa addaatiin yaa ibsan malee, hunda keessattuu hiiknii isaa addaa addummaa bu'uraa hin qabu. Kanaaf, hiika nuti caalmaan itti fayyadamnu kan labsii bosona Naannoo Oromiyaa lakk.72/1995tin kennname fudhanneerra. Maalummaa bosonaa ilaaluun dura garuu, bosonni demee qabenya uumamaa (wantoota naannoo hundessan keessaa tokko kan ta'e) waan ta'eef, hiika qabenya uumamaa beekuun walitti hidhiinsa bosonaa, qabenya uumamaa fi naannoo gidduu jiru hubachuuf waan gargaaruuf kan isaa dursineeyaa ilaallu. Akkaataa hiikalabsii Abbaa Taayitaa Misooma Qabenya Uumamaa fi Eegumsa Naannoo Oromiyaa

hundeessuuf bahe lakk.43/1993 kew.2(4)tti qabeenya uumamaa jechuun uumamanis ta'eenamaan kan misoomee qabeenya bosonaa, bineensa bosonaa, biyee fi bishaan jechuu dha.

Kana faana wanti beekamuu qabu, abbaan taayitaa bu'ura labsii kanaatin ibsame qaama seerummaa argatee hundeffamee, itti waamamni isaas koree hujii raawwachiiftuu Naannichaatiif kan ta'ee fi caasaan waajjiralee isaas Naannoo irraa hanga aanaatti kan diriirfamu jechuun kew2 (1), 3 fi 4 jalatti ibsame   ibsameera.   Abbaan   taayitaa   labsii   bosona

Naannichaa keessatti caqasame garuu kan gubbatti caqasame osoo hin taane, abbaa taayitaabulchiinsa lafa baadiyyaa fi qabeenya uumamaa Oromiyaa, fi caasaan isaas qaamolee sadarkaa adda addaatti seer aan isa bakka bu'anii akka hojjatan mirgi (aangoon) kennameef akka ta'e labsii lakk72/1995 kew.2(1) ir raa hubachuun ni danda'ama.

Garaagarummaan kun akkuma jirutti ta'ee, qaamni ykn caasaan of danda'ee abbaa taayitaa qabeenya uumamaa [bosonaa] jedhamu, sababa jijiirama caasaa mootummaatins walqabatee, ammumas akka hin hundeffamne hubatamuu qaba.

Garaagarummaa bu'uraa qaachuu baatanis, barreeffamooni fi seerotni adda addaa maalummaa boso naa bifa adda ddaatiin ibsu.Fakkeenyaaaf, akka kew.2.2 labsii bosona naannoo Oromiyaa lakk.72/1995 tti, bosona jechuun 'akakuu muka gosa tokko ykn gosa adda adda uumamaan kan biqile ykn namaan kan misoome mukaa fi kenneen muka fakkaatan kan kessti argaman gurmuu mukaa ti'jedhama. Hiikni kun hubannoo hanga ta'ee akka argannu nu garaarus hiikni isaa kana qofa jechuu miti.Kanaaf, dabalataan ibsa asii gaditti mata dureewwan faayidaalee bosonaa, gosoota bosonaa, fi seerota eegumsaa fi misooma bosonaa jedhaman keessattis bifa adda addaatiin bal'inaan waan ibsamee jiruuf isaan irraayis argachuun ni danda'ama. Fakkeenyaaaf, tokko tokko bosona uumamaan biqilu fi bosona namaan dhabamee misoomu jechuun bakka lamatti qoodu; labsileen boso naa biyyolessaa fi Naannoo keenya bifuma wal fakkauun, lafaan wal qabsisanii lafti bosonaalafa miso omaa fi eegumsa bosonaatiif jedhamee daangeeffame ykn daangeeffamu uumamaan kan biqile ykn na maan kan misoome mukaa fi haala mukummaa kan of keessaqaban iddoottu ittiargaman fi lafa quillaa ta bbummaa guddaa qabu dabalata jechuun ibsu.Hiika kana irraa wanti dabalatan hubachuu dandeenyu tokko immo, lafa bosonaa jechuun lafa bosona of irraa qabu qofa osoo hin taane, lafa quillaa of irraa muka homaatuu hin qabne, garuu tabbummaa guddaa qabus akka dabalatu dha.

2.2. Faayidaa Bosonaa

Bosonni wantoota heddu naannoo hundesaan keessaa tokko ta'u qofa osoo hin taane,fi dhimma carraa miosomaa akka mirga guddina hawaas-diiinagdee ittfuansa qabuu mirkaneessaniinis kan wal qebateedha. Kaayyoon qajeelfama yaadaa bu'uraa kanaas bulchnsa, eegmsaa fi misooma bosoona fufiinsa qabu akka jiraatu fi bu'aa fi faayidaa heddu waldeeggaraa walfaan deeman wan qabuuf. Kanaaf, dhimmi bosonaa kan ilaalamuu qabu qofaatti osoo hin taane, dhimma woliigala naannoo fi misoomaa hunda woliin bifa wolqabatuun ta'u qaba. Kana jechuun, faayidaa bosonaa faayidaa naannoq qabuun adda baasanii ilaaluun hin danda'amu jechuu dha.

Gabaabumatti, barbaachisummaan fi faayidaan bosonaa dhaloota amma jiruuf qofa osso hin taane, dhaaloota fuula duraatifis dha. Faaydaalee bosonaa muraasa caqasuuf: guddina diingdee fi jirenya bifa hundaatuu keesatti fedhii hawaasummaaf, dinagadeeef, qileensa nannotiif aadaa fi amantaa ilma nama hara'af boruus guutuufiif akka ta'ee fi fedhiiwwan kunis bu'aa fi tajaajilaa bosonaa kan akka argama mukkaa fi bu'aalee muka adda addaa, bishaan, nyaataaf waan nyaata godhaniin, dawaaf

(qorichaaf), boba'aaf, iddo jirenyaas bineenstaan ta'un, badii lafa tabbummaa qabuu ittisu faalama qilleensa kaarboon jedhamu eeguu fi klf akka ta'e waliigalteewwan addunyaa irraa ni argina.

Seerotni biyya keenyaas bosonni faayidaalee armaan olitii tarreffaman kanneen qabaachuu isaa jala sarariu. Dabalatanis misooma ittififiinsa qabu fiduuf/ miirkaneessuuf;/fi galma gahiinsa tarsimoo misooma badiyyaa keessatti qabeenyi bosonaa gahee guddaa/shoora murteessaa qabaachuu isaa labsiwwan bosona mootummaa federaalaa lakk.94/1986 fi kan naannoo Oromiyaa lakk.72/1995 ni ibsu. Jiruun ilma namaa guutumaatti naannoo fi bosonaan kan walqabate, keessahuu bosona irratti kan hundaa'e dha.

Walumaagalatti barbachisumaa fi faayidaa bosonaa tarreessuun bu'aan bosonaa hin beekamuuf osoo hin ta'iin imaammata misooma baadiyyaa fi qonnaa jidugaleesasa godhateef misoomaa arifata fi itti fufiinsa qabu mirkaneessuuf sochii godhamuu kesaitti qabeenyi bosonaa gahee guddaa akka qabu hubannoo wolii dabarsuu fi kan dura qabnus akka cimsannu wal yaadachiisuu dhaaf.

2.3. Gosoota Bosonaa

Barreeffamoonni fi seerotni adda addaa gosoota bosonaa bifaa addaatiin qoodu. Tokko tokko bosona uumamaan biqilu fi bosona namaan dhabamee misoomu jechuun bakka lamatti yoo qo odan, kan biro ammo (fkn labsileen bosonaa biyyolessaa fi Naannoo keenya)
lafaan wal qabsiisanii kan ibsan yoo ta'u lafti bosonaa lafa misoomaa fi eegumsa bosonaatiif jedhamee daangeeffame ykn daangeeffamu uumamaan kan biqile ykn namaan kan misoome mukaa fi haala muku mmaa kan of keessaa qaban iddo itti argaman fi lafa qullaa tabbummaa guddaa qabu dabalata jechuun ibsu.

Biyyootni sirna federaalaa hordofan bosona mootummaa federaalaa fi bosona mootummaa naannoo j echuuun iddo lamatti qoodu. Biyyi keenyaas sirna caaseffama federaalaa kana waan hordoftuuf boson ni bosona mootumamaa jedhamu bosona motummaa federaalaa fi bosona mootummaa naannoo of k eessaa qaba jechuu dha.Yaada kana qabachuun gosoota bosona biyya keenyaas kallatti abbummaa qabe enya bosonaatin yoo qoodnu:

(1) Bosona mootummaa (a) bosona mootummaa federaalaa fi (b) bosona mootummaa naannoo; (2) Bosona uummataa; (3) Boson eegamaa; fi (4) Bosona dhuunfaa jedhamu.

(A)Bosona mootummaa jechuun akka labsii mootumaa federaala lakk 94/86 jalatti bosona mootummaa federalaa fi boson naannoo yoo ta'an, inni duraa qabenyaas lubbu qabeeyyi (genetic resources) eeguun walqabatee xiyyeffannoong addaa kan kennamuuf ykn sirna qilleensaa (echo system) eeguuf naannoo tokkoo olii haguugguun sagantaa m/maree ministeerotaatiin kan bahu bosona mootummaa gidugaleessa jedhamuun kan waamamu yoo ta'u, inni bosona naannoo jedhamu ammo bosona mootummaa giddugalesaa ykn bosona dhunfaa kan hin taane, daangaa naannoo murtaayee tokko keessatti kan argamu ykn kan naanno misoome fi gaazexa beekkamoo seeraatiin naannoo iraatti bahuun bosona naannoo jedhamee kan waamamu dha jechuun kaaya. Labsiin bosona Naannoo Oromiyaa lakk.72/95 bosona mootummaa jechuun kan ibsu bosona naannoo Oromiyaa keessatti argamu ta'ee, kanaan dura kan dangefamee fi kan hin daangefamiin, kunis bosona lafa muka ixaanaa, muka haphee,laaftoo sululaa,shimala gammoojji, leemmana,bosona laga qarqaraa ,fi klf akka dabalatu kew:2(5) jalatti tumeera.

Ibsa hiika labsiwwan kanaa irraa kan hubannu bosonni mootummaa naannoo kan bosona mootummaa federaalaa fi bosona dhuunfaa hin taanee akka ta'e yoo ta'u, bosonni mootummaa federaalaa garuu, xiyyeffannoong m/maree ministeerotaatiin itti kennamu hundaanuu daangaa

naannoo tokkoo keessattis ykn daangaa mootummaa naannolee lama fi achii oliis kan hguuguu danda'u ta'u akka danda'u irraa hubachuu dandeenya.Gaafin kana faana wanti ka'u garuu, labsiin naannichaa bosona motummaa federaalaa naannicha kessa jiru ni haguugamaamiti ni dabalataa moo miti kan jedhu ifaa miti.

(B) Bosona Uummataa: labsii bosona mootummaa federaalaa lakk.94/86 keessatti gosti bosona kanaa kan hin jirree yoo ta'u, labsii bosona naannoo Oromiyaa lakk 72/19995 kew 2(6) fi kew 3 jalatti garuu ibsmeera. Akka kew.2(6) labsii Naannichaatti, bosona uummataa jechuun "uummatni guramayee bosona mootummaatti mirgi itti fayyadamuun kennameefii kan kununuusu fi lafa waliin itti fayyadaman irratti kan misoomse/misssmu/" dha. Hiika kana irraa akka hubannutti, bosona uummataa ta'uuf duri bosona mootummaa kan ture fi mirgi itti fayyadamuun fi hooggonsi bulchiinsaa hawaasa naannoo gurmaa'eef dabarfamee bosona kennname ykn bosona lafa uummatni gurmaa'e woliin ittifayyadamu irratti bosona misoome akka ta'ee dha.

Bosonni kun bu'uraan bosona mootummaa bibittinnaa'ee argamu, uummata naannootiin kunuunfamee faayidaa fi bu'aa guddaas kennuun isaa qoratamee kan kennamuu fi uummatichis itti fufiinsaan akka itti fayyadamu, keessas akka hin qubanne fi seeraan alas akka itti hin fayyadamne, garuu misoomsee kira faayidaa argatee akka kafalu yaadameeti dha. As irratti gaaffileen: mootummaan naannoo waadaa gale guutee bifa jedhameen uummata naannichaa abboomseeraa ummatnis keessa qubachuu dhaabeeraa, seeraan alas fayyadamuu dhabeeraa jedhan deebii waan argatu hin fakkaatu. Uummatni naannoo bifa jedhameen gurmaa'ee mirga abbaa qabeenyummaa waan hin gonfanneef, yakka bosona irratti raawwatamaa jira jedhamu keessaa kan bosona gosa kanaa irratti raawwatamu akka baay'atu ibsu qorannoowwan tokko tokko.

(C) Bosona Eegamaa jechuun "naannoo fi sanyii qabeenya lubuu qabeeyii (resources) eeguuf jecha tuttuqaa (jeequmsaa) namaa fi beeyiladaa iraa bilisa akka ta'u bosona daangeeffmee dha" jechuun kaayameera kew.2 (3) labsii lakk 72/19995 jalatti. Akka ibsa hiika kanaatti, bosonni eegumsaa sababa ykn faayidaa caqasameef jecha bosona namni fi beeyiladni akka itti hin dhiyatne daangefame akka ta'e kan mootummaa fedaralaas ta'ee kan naannoo, ykn kan uummataa ykn kan dhunfaa ta'uun isaa wanti kewwata kanaan ibsame hin jiruu. Garuu, kew 8 fi kew.2 (1) labsima kanaa waliin walitti qabamee yoo dubbifne aango abbaa taayitaatiif akka bosona kana yaa too'atuuf kennameef waliin yoo ilaallu bosonichi kan mootummaa tti fakkaata. Gara biraatiin, mootummaa federaalaa dabalataa kan jedhu ykn abbummaan bosona kanaa eenyuu akka ta'e kan nama shakisuu yoo ta'e, balaa bosona kana irra gahuuf nama 'vested interest' qabu ykn seeraan b/bu'ummaa qabu yoo hin argatnee, balaa iraa gahu jalaa baraaruu fi nama balaa kana gessuu himatanii adabsiisuu irratti qaawa waan qabu fakkaata.

(D) Bosoona Dhuunfaa: bosonni gosa kanaa bosona dhuunfaa nama tokoo ykn namoota qaama seerummaa qabaatanii dhuunfaadhaan misoomsuu fi itti fayyadamuuf fudhatan dha. Labsiin 94/86 federaalaa bosoona dhuunfaa jechun kan ibsu bosoona dhunfaan nama kamiinuu misoome yoo ta'u, waldaa qotee bulaa ykn namoota dhuunfaa woldaan gurmaa; aniin bosoona misome akka dabalatu ni ibsa.Labsiin mootummaa naanno Oromiyaa ammo bosoona dhufaa jechuun bosoona namni kamiyyuu lafa qabiyyee dhuunfaa isaa irrattii misoomee ykn investara dhuunfaa dhaabblee mootummaa fi miti mootummaa, woldaalee amantaa fi woldaalee hojiigamtaa, ykn klf kan misoominn dha jechuun ibsa.

Bosonaa dhunfaa ilaachisee hiikni bal'aan kan labsii naannichaa fakkaata. Ibsa labsii federaalaa keessaatti himame irraa yoo jecha namni kamiyyuu jedhu bal'sne hiikuuf yaallee malee woldaan inni ammatuu barbaade wolda qotee bulaa ykn namoota dhuunfaa woldaan gurmaa'an kan jedhu

woldoota akka wolda dubartootaa fi darggagootaa akkasums woldaa gamtaa malee woldaalee biroo waan dabalatu hin fakkaatu. Garuu, waayee bosona dhuunfaa dabalataan kewwaattota 3(3) fi 6(1fi2) labsicha federaalaa akkasumas kew. 3(2) fi kew. 5(1-4) labsii mootummaa naannoo Oromiyaa walitti fidanii dubbiisun qawwoota uumamuu danda'an fi shaakkii bosona ummataa ykn mootummaa waliin ni uuma jedhame yaadamu habisuun ni danda'ama.

Walumaagalalatti, haala labsiwwan lamaan keessatti ibsame irraa kaanee maalummaa, faaydaa fi gosoota bosonaa ibsaman ilaachisee dhimmootni iftummaa hin qabnee fi hiika hin taaneef qaawa banuu danda'an heddu arguu dandeenya. Qaawni hiika seeraa yoo uomame ykn walitti bu'iinsi seerota adda addaa, fkn kan naannoo fi federaalaa ykn kan naannolee ollaa giddutti ykn gaafii aangoo yoo ka'e, haala sirna fedraalaa hordofnu hin miinee fi kaayyoo labsichaa galmaan gahuun of eeggannoон hiikuu qabna. Aangoo abbaa taayitaa, fi mirga abbaa qabeenyummaa bosona uummataa, akkasumas bosona mootummaa naannoo fi mootummaa federaalaatin walqabatee rakkoleen hiikkaa akka jiran murteewan manneen murtii tokko tokko muteessen irraa hubachuun ni danda'ama. Fakkeenyaaaf, dhimma hariiroo hawaasaa manni murtii aanaa Bosati muteesse tokko yoo ilaalle, qaawni woyii akka jiru waan namatti agarsiisu qaba.

Dhimmichi kan ka'e godina Sh/bahaa aanaa Bosatitti keellaa magaalaa waliinciitti irratti yoo ta'u, sabaan isaas callaa (bu'aa) qabeenya bosonaa kan ta'e cilee naannoo Affaar irraa konkolaataan fe'amee gara magaalaa Finifinee deemu hojattoota keelicha eeganiin waan jalaa qabameef, daldaltoonni dhimmicha gara mana murtii aanichaatti waan dhiyeeffataniif dha. Daldadatoonni m/murtichaatti cilee naannoo biraa irraa fidne aangoo hin qabneen seeraan ala hojattoonni waajjira misooma baadiyaa fi qonnaa aanichaa nu jalaa qaban jechuun kan iyyatan yoo ta'u, murtii m/murtichaas waajjirri kun bu'ura hiika kew.2 (1) labsii bosona mootummaa naannoo oromiyaa lakk.72/1995 jalatti kaa'ameen waajjirri kun abbummaan falmuuf aangoo hin qabu waan ta'eef dhimma kan irrti falmuu hin danda'u jechuun murteesse. Sababuma kanaan [seeraan ala ta'us] abbaan qabeenyummaa hanga kan [mootummaa Naannoo Oromiyaa hin taanatti] kan dhuunfaa ykn kan uummataa ykn kan mootummaa federaalaa ykn kan naannoo biraa yoo ta'e, nu hin gaalchu fi kkf kaasuun yakka bosona irratti raawwatamu irraayis qoolifachuu calqaban hojattoonni waajjira keenya jedhan ogeessi waajjira kanaa tokko.

Gaafii Marii

- (1) Akka ogeessa seeraa tokkotti dhimmicha gubbatti ka'eef hiika m/murticha kenne akkamitti ilaaltu? Murteen m/murticha bu'ura kew.2 (5) tiin kan jedhu osoo ta'ee hoo?
- (2) Waldaalee hawaasa naannoo keessaa kan gurmaayanii garuu haayyama seeraa itti hin baafanne bosona ummataa irratti mirga abbaa qabeenyummaa kaasuun falmuu danda'uu? Miseensi waldaa b/bu'ummaa hin qabne hoo?
- (3) Qaamni bosona mootummaa irratti aangoo qabu bakka bu'iinsa malee, bosona uummataa irratti nama miidhaa geessu irratti himata hariiro hawaasaa, akkasumas miseensi waldaa tokkoo akka miidhamaa dhuunfaatti himata yakkaa dhiheessuu danda'aa?

2.4 Manca'ina Bosonaa fi Bu'aa Isaa

Bosona manca'e bakka buusuufis ta'ee fulduraafis haala itti fufiinsa qabuun itti fayyadamuun, miidhaa osoo hin geessine dhaloota dhufuuf dabarsuun, fi kanaafis hirmaannaan kutaa hawaasa adda addaa barbaachisaa fi murteessaa akka ta'e;akkasumas seerotni galma gahiinsa kaayyoo kanaaf gargaaranis bahanii hojirra akka jiran walumaa faana armaa olitti ilaalleerra. Yaa ta'u malee, bosonni naannichaa

gara malee manca'aa akka jiruu fi sababuma kanaanis balaan dhaqqabaa jiru daraan ulfaataa akka ta'e ragootni adda addaa ni addeessu. Bosona irra miidhaa fi balaan gahaa jiru addunyaa guutuu sodaachisaa akka jiru barreeffamooni fi seerrooni adda addaa ni agarsiisan. Sadarkaan ulfina rakkolee kanaas yeroo gara yerootti dabalaan dhufuu isaa naannoo fi biyya keenya qofa osoo hintaane, hawaasa addunyaa guutuu sodaachisaa akka dhufes ni ibsama. Rakkoleen akka woliigalaatti naannoo mudataa jiran kan uumamaa fi gochoota ilmi namaa fedhii adda addaa isaa guttachuuf godhuun kan walqabatu akka ta'es ni ibsama.

Rakkoleen naannoo irra gahaa jiran akka woliigalaatti: faalama bishaanii, qilleensaa, lafa fi midhaa lubbu qaeeyyi isaan keessa jiraatan irra gahu; jijiirama qilleensaa; mancaatii bosonaa, garamalee ariitiidhaan dabalaan deemuu ummataa; hiyyummaa; hanqina roobaa; babal'ina industirii gurguddoo fi summii xurii fi aara isaan keessa bahuu; qubanna seeraan alaa, hojii dhabeeny; /hir'ina/ goga lageewwanii, fi haroowwanii; baqa cabbii; balaa ibiddaa, babal'ina gammoojjummaa sodaachisaa, dhiqama biyyee, itti fayyadama gaddhiifamaa fi ofeegganaa hin qabne, w olitti bu'iinsa keessa fi alaa akkasumas meshaalee worraanaa ulfaatoo, kkf dha.

Hedduun rakkoleekaa manca'ina bosonaatiif sababa kan ta'an yoo ta'u, sababootni biroo ammo: hojii qonnaa, dabalaan deemuu baay'ina ummataa, qoraaniif jecha muka ciruu fi kasala baasuu, lafa qonnaatiif bosona ciruu, saganta qubanna fa'a jedhama. Bu'an gochoota kanaas jijiirama qileensaa, gammoojjummaa, hanqina bishan roobaa, dhiqama biyyee, baqachu (baduu) bineensota bosonaa, fi kkf akka ta'e qorannoowwan ni ibsu. Kana jechuun, harki caalaan rakkolee naannoo balaa bosona mancaasutiin kan wal qabatanii dha. Kanaaf, dhimmi eegumsaa fi misooma bosonaa dhimma jiraachuu fi jiraachuu dhabuu akka ta'e fi kan mirgoota bu'uraa fi guddina hawaas-dinagdee biyyaa keessatti murteessaa akka ta'e fi hundinuu ofumaaf jecha balaa bosona irra gahaa jiru kana qinddoomee faccisuu akka qabu wal yaadachisuun barbaachisaa dha jennee amanna.

Walumaagalatti, rakkolee walxaxaa bosona irra gahaa jiru kanaa fi balaa sababa kanaan akka dhuunffatti nurraa fi akka walligalaatti guddina hawaas-diinagdee biyyattii irra gahaa jiru kana hambisuuf, yoo ta'u baatee ammmo salphisuuf, addatti murteessaa ta'u baatus, seerota ciccimoo baasanii ittiin too'achuun gumaachaa fi gahee guddaa akka qabu beekamuu qaba. Haaluma kanaan, seera yakkaa muummeen ala seerri addaa bosonaa bosonaa labsii dhaan sadarkaa federaalaatti, akkasumas sadarkaa naannoo Oromiyaatti kan adabbii cimaa hordofsiisu tumamaniiru. Yaa ta'u malee, rakkoleen kun waan salphatan hin fakkaatu. Hundaafuu, seerota sadarkaa addunyaatii hanga naannootti waayee eegumsaa fi misooma bosonaa ilaachisee bahan itti aansuun ilaalla.

2.5. Seerota Eegumsaa fi Misooma Bosonaa

Barbaachisummaa fi faaydaan bosonaa maaliif fi-maal maal fa'a akka ta'e, akkasumas waayee mancaa'ina isaa fi bu'aa hordofsiisuu waliigalteewan addunyaa, heeronni, imaammattoonni fi seerotni adda addaa biyoooleessaa fi naannoo kallattii adda addatiin ibsaniiru. Seerotni kun dhimmoota kana akkamitti akka ibsan kan addunyaa, biyoolessaa fi naannoo keenyaa wal faana ilaaluun barbaachisaa dha. Haaluma kanaan, akka armaan gadiitti dhiyateera.

2.5.1. Waliigalteewan Addunyaa

Waliigalteewan addunyaa heddu keessa: "Declaration of the UN Conference on the Human Environment (the 1972 Stockholm declaration); the 1982 and 1997 Nairobi Declaration, the 2002 Johannesburg Declaration on Sustainable Development; the 1992 Rio Declaration on Environment and Development; Agenda 21 jalatti Forest Principles ykn "Non-legally binding Authoritative

Statement of Principle for a Global Consensus on the Management, Conservation and Sustainable Development of All types of Forests”, kkf ilaaluun ni danda’ama.

Waliigalteewwan addunyaa kanneen keessaa kan kallattii dhaan waayee bulchiinsa, eegumsaa fi misooma bosonaa ibsu isa duubarra caqasame kana yoo ta'u, innis waayee faayidaa bosonaa ilaachisee seensa isaa para. (9), kew.2 (b) fi kew.6 (a) jalatti akkanatti ibsa: barbaachisumaa fi faayidaan bosonaa dhaloota amma jiruf qofa osso hin taane, dhaloota fuula du raatifis akka ta'e hubachiisa. Faaydaaleen kunis: guddina diingdee fi jirenya bif a hundaatuu keesatti fedhii hawaasummaaf, dinagadeeef, qileensa nannotiif aadaa fi amantaa ilma nama hara'af boruus guutuufiif akka ta'ee fi fedhiwwan kunis bu'aa fi tajaajilaa bosonaa kan akka argama mukkaa fi bu'aalee muka adda addaa, bishaan, nyaataaf waan nyaata godhaniin, dawaaf (qorichaaf), boba'aaf, iddo jirenyaa bineenstaa ta'un, badii lafa tabbummaa qabuu ittisuu faalama qilleensa kaarboon jedhamu eeguu fi kkf akka ta'e ni argina. Faaydaaleen kun jirenya ilma namaatii fi guddini hawaas-diinagdee biyya tokkootiif hangam murteessaa akka ta'e tilmaamuun hin dhibu.

2.5.2. Seerota Biyoyolessaa

Seerota biyoyolessaas yoo ilaallu, bosonni faayidaalee armaan olitii waliigalteewwan addunyaa keessatti tarreffaman kanneen qabaachuu isaa jala sarariu. Mootummaan giddu galeessaa waliigalteewwan addunyaa caqasaman kanas fudhachuun labsiwwan adda addaatin raggaasuun qaama seera biyyattii taasiseera; kana irraa ka'u dhaanis Imaammata Eegumsaa fi Misooma Naannoo/bosonaa/ illee irratti baaseera; akkasumas seerota bulinchinsaa, eegumsaa fi misooma bosonaa baasee hojirra oolchee jira. Haaluma kanaan akka fedaraalaatti, fkn Heera FDRI bara 1995 bahe kewwattoota: 40, 43, 51(5), 52(2-d), 55(2) fi 92; Imaammata Naannoo Itoophiyaa (INI 1989) bahe (lakk.1.1, 3.1(e,f), keessattuu 3.2(a-i)); labsiwwan mootumaa FDRItiin bahan:labsii Qaamoolee Eegumsa Naannoo hundeessuuf bahe.lakk 295/1995, labsii Qorannoo Miidhaa naannoo lakk 299/1995, labsii Too'aannoo Faalama Nanno.lakk.300/1995, labsii Bulchiinsaa fi Itti-fayyadama Lafa Baadiyyaa lakk.456/1997,fi keessattuu labsii Eegumasaa, Misomaa fi Itti fayadama Bosonaa lakk. 94/1986, seera yakkaa bara 1996 yoo ilaallu dhimma bosonaa kallattii adda addaatiiin bal'inaan ibsu. Fakkeeenyaf, labsiin eegumsa, misoomaa fi itti fayyadama bosonaa lakk 94/1986 seensa isaa jalatti hojii misomaa fi eegumsaa bosonaa bal'innan gaggeessuun guddina diinnagdee biyyaa fi fedhiwwan adda addaa hawaasaa guutuuf gumaacha olanaa akka qabu fi gochoota yakka ta'an adabbii isaani waliin kan tarreessu yoo ta'u seerri yakkaa bara 1996 illee gochoota yakka ta'an fi adabbii hordofsiisan tarreessaniiru.

2.5.3. Seerota Mootummaa Naannoo Oromiyaa

Seerota Motummaa Naannoo Oromiyaatis yoo fudhannu Heera Naannichaa bara 1995 bahe, labsii Eegumasaa, Misomaa fi Itti fayyadama Lafa Baadiyyaa.lakk 130/1999, labsii Abbaa Taayitaa Qabeenya Uumamaa fi Misooma Naannoo lakk.43/93 fi, keessaattuu labsii Bosona nanno Oromiyaa lakk. 72/1995 waayee faaydaa bosonaa, manca'inaa fi bu'aa isaa, akkasumas yakka bosona irratti raawwatamuu bif a hedduun ibsaniiru.Laabsiin bosooa naannoo Oromiyaa lakk 72/1995 bu'ura Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa kew 49(3/2) fi labsii Eegumsa, misoomaa fi itti fayyadama bosona FDRI tiin kan bahee dha. Kaayyoo labsii kanaa seensa hanga dhumaatti dhimmoota tarreeffaman ilaallee beekuu ni dandeenyaa.

Hima keewwata dhumaa seensa labsicha yoo fudhanne aangoo Caffeen Mootummaa Naannoo Oromiyaa labsicha baasuuf qabu agarsiisuuuf osoo hin taane, eegumsa, misoomma fi itti fayyadama bosonaa ilaachisee labsicha kana baasuun barbaachisaa waan ta'eef ta'uu isaa tilmaamuun nama hin dhibu. Misooma ittifufiinsa qabu fiduu/ miirkaneessuuf; fi galma gahiinsa tarsimoo dhimmoota lamanii keessatti qabeenyi bosonaa gahee guddaa/shoora murteessaa qabaachuu isaati. Kaayyoo labsii kanaa qabxilee kanneen waliin yoo ilaallu, tarsiimoo kana keesatti bosona misoomsuu, eeguu fi haala midhaan irra hin geenyeen itti fayyadamuu akka qabnu kan agarsiisuu dha.

Hima keewwata lammaffaa seensa labsichaa yoo ilaalu, yeroo ammaa qabatamaan balaan sodaachisa bosna irra akka gahaajiruu fi kanuma irraa kan ka'een naannicha keessatti rakkoleen akka: mancaatii bosonaa, jijiirama qilleensaa, babal'ina gammoojummaa, hanqina bishaan fi midhaan nyaataa, beela, hiyyummaa fi iddo jirenyaatii buqqa'uubabal'achaa akka jiran ibsa. Mancaatiin bosonaa kun gochoota of eegannoohin qabee fi midhaagessisaa jiraattota naannichaatin dhaqqaban waan ta'eef, gocha badaa sodaachisaa fi seeraan alaa mancaatii bosonaa kana ittisuuf, haala ittifayyadama bosonaa, gosoota bosona hundaa abbaa qabeenyumaa waliin, mirgaa fi dirqama kutaan hawaasaa adda addaa qaban tarreessuun itti godhuun qixa seerri ajajuun ala mancaasuun adabbii hordofisiisu tarreessanii kaahuuf labsicha kana baasuun barbaachisaa akka ta'es.seensaa fi keewwattootaa isaa guutuu yoo ilaale hubachuu ni dandeenya.

Keeyyata sadaffaa seensa labsichaa yoo ilalle ammoo qabeenya bosonaa sababa adda addaatin manca'aajiru kana bakkatti deebisuu /bakka buusuuf dhaan/ itti fufiinsaan fayyadamuu fi dhaloota dhufuuf dabarsuun dirqama nama kamiiyuu akka ta'ee fi dirqama kana bahuuf ammoo kutaaleen hwaasa adda addaa fi qamooleen mootummaa adda addaa dhimmichi ilaallatu shoora guddaa akka taphachuqaban fi hirmaamaan isaanis murteessa akka ta'e ibsa. Haala hirmaannaa fi shoora kutaan hawaasa adda adda yoo ibsu bakka bosona manca'ee deebisanii dhaabuuf ykn bakka buusuuf duula godhamu irratti deeggarsa barbaachisu hunda godhuun dirqama akka ta'e ni ibsa.

Walumaagalatti, seerotni kun hundinuu faaydaa fi barbaachisummaan bosonaa jirenyila namaatiif akka mirga bu'uraa ta'e fi guddina hawaas-diinagadee biyyatti keessattis gahee olaanaa akka qabu haaluma wal fakkaatuun ibsu. Seerotni biyyooleessa fi Naannoo kun faayidaa fi bu'aa isaa qofa osoo hin taane, mirga, dirqama, shoora, aangoo fi itti gaafatamummaa kutaa hawasaa adda addaa, akkasumas nama midhaa fi ballaa bosona irra geesse irrattis adabbii bulchiinsaa, haiiroo hawasaa fi yakkaa fudhatamus tarreessuu dhaan ibsan. Gababumatti, fedhiwwanan bu'uraa ilma nاماا kan akka nyaataa bishaan, uffata fi guddina hawaas-diinagdee biyyattii keessatti bosonni shoora guddaa akka qabu fi kana irraa ka'uu dhaanis eegamuuf misoomuu akka qabu seeroonni kun jala sararu.. Labsiin bosona naanoon oroomiyaa lakk.72/1995 tis imaammata misooma baadiyyaa fi qonnaa jidugaleesasaa godhateef misoomaa arifata fi itti fufiinsa qabu miirkaneessuuf sochii godhamuu kesaitti qabeenyi bosonaa gahee guddaa akka qabu seensa jalatti kaayeera.

.BOQONNAA III
EEGUMSA NAANNOO fi BOSONAA fi SHOORA
QAAMOLEE HAQAA

Seensa

Dhimmi eegumsa naannoo fi bosonaa dhimma rakkoon isaa xaxamaa fi hundee gad fageeffatee dhimmoota birootiin wal qabatee jiru waan ta'eef, dhimma seerota baasuu fi shoora qaamolee haqaa tarreessun furmaata dhumaa argata jedhanii yaaduun ykn madaaluun “nama dhibee cicimoo gosa hedduutiin qabamee ogeessa fayyaa ogummaa addaa qaban hedduun yaalamuu qabu fi dawaa adda addaa heddu barbaaduuf, ogeessa tokko dhibee kanneen keessaa tokko qofa, inumaayyuu kan irra salphaa ta'e beekuunii fi dawaadhuma isa kanaa qofa ajajuufiin fayyisuuf yaaluu fakkaata.” Kanaaf, akkuma barbaachisaatti qaamni mootummaa dhimmi ilaalu fi kutaan hawaasaa hundi gahee fi dirqama isaa bahuu akka qabu irraanfatamuu hin qabu.

Qaamolee mootummaa dhimmi ilaalu keessaa qaamoleen haqaa tokkoo dha. Isaanuma keessaayis barreeffama kanaan shoora fi dirqama M/Murtii, A/Alangaa fi poolisiin dhimma eegumsa naannoo fi bosonaa akkasumas gochoota yakkaa isaan irratti raawwatamu keessatti seeraan qaban ilaalla. Haaluma kanaan, boqonnaan kun waayee gochoota akka yakka naannoo fi bosona irratti raawwatameetti fuhataman fi adabbiwwan hordofsiisan akkasumas shoora qaamoleen haqaa (M/Murtii, A/Alangaa fi poolisiin) taphachuu qaban fi rakkolee naannoo kanatti seeraa fi raawwiin wal qabatanii ka'an ilaalla. Qabiyyeen isas tarreedhan:seerota yakki naannoo fi bosonaa keessattitumaman; yakka naannoo fi bosona irratti raawwatamu; adabbiwwan isaan hordofsiisan; shoora qaamolee haqaa fi rakkolee hojii isaaniiin walqabatu; fi rakkolee heeraa fi seerota yakka naannoo fi bosona irratti raawatamuu fi adabbiwwan isaan kaa'aniin wal qabatu kan haguugee dha.

Dhimmoota kana kaayyoo labsichaa galmaan geessuu woliin ilaaluun rakkoo jiru, wolitti bu'iinsa labsiin bosona Naannoo Oromiyaa seera yakkaa fi labsii bosona mootummaa federaalaa woliin qabu, wolsimsiisaa hiikuu irratti fi aangoo abbaa seerummaatiin wal qabatee hir'inoota mul'atan murtiwwan manneen murtii tokko tokko kennan waliin agarsiisu fi rakkoleen akka waliigalatti naannoo kanatti seerotaan wal qabatanii ka'an fi fuladuras ka'uu danda'an woliin agarsiisuuf yaalameera. Iddoo barbaachisaa ta'ee mul'atettis, qabxiwwan mariif ta'an dhiyataniiru.

Leenjfamtooni boqonnaa kanaa erga xummuranii booda:

1. (1)Seerota gochootni yakka naannoo fi bosonaa irratti raawwatame keessatti tumaman goochoota fi adabbiwwan isaanii waliin ni ibsu;
2. Adabbiwwan yakka naannoo fi bosona irratti raawwatmaniif taa'an kaayyoo lisaanii waliin wal simuu isaanii; akkasumas wal dhabdee adabbi labsi bosona Naannoo Oromiyaa keessa taa'ee fi kan seeroota FDRI (yakka bosona irratti raawwatamuuf bahan gidduu jiru hubatuun haala itti walitti firoomsiisuun danda'amu ni ibsu;
3. Shoora qaamoleen haqaa taphatuu qaban fi rakkolee nannoo kanatti mul'atan ni ibsu;
4. Qaawa heeraa fi seerota adda addaatiin wal qabatanii ka'an ni tarreessu;
5. Aangoo manneen murtii fi rakkolee karaa kanaan yakkota naannoo fi bosna irratti raawwatamuun walqabatanii ka'an ni hubatu;

3.1 Yakka Naannoo fi Bosona irratti Raawwatamu fi Adabbiii Hordofsiisu

3.1.1 Labsiwwan Yakki Naannoo fi Bosona irratti Raawwatamu keessatti Tumaman

Asii olitti balaa naannoo fi bosona irra gahaa jiru fi bu'aa hordofsiisaa jiranis ilaalleerra. Gochoota balaa kana geessan keessaa tokko tokko itti gaafatmummaa fi adabbiwwan siivilii fi yakkaas akka hordofsiisan labsiwwan eegumsa naannoo fi bosonaa kan mootummaa naannoo fi federaalaatiin tumamanii   bahan   irraa   hubachuun   ni   danda'ama. Gochoota balaa kana geessan keessaa heddu akka gocha yakkaatti fudhatamanii   mootummaa federaala fi naannootiinis labsiwwaan keessattis tumamaniiru. Labsiwwaan kun sadarkaa mootummaa federaalaatti labsii Gamaaggama Dhiibbaa Naannoo lakk.299/1995 kew.18 keessatti; labsii Too'anno Faalama Naanno lakk.300/1995 keewwattoota 12-17 keessatti; labsii Eegumsa, Misoomaa fi Itti fayyadama Bosonaa lakk.94/1986 [kew.16]; fi Seera Yakkaa mootummaa FDRI bara 1996 bahe keewwattota 494, 519, 520, 521 fi kkf keessatti tumamaniiru. Sadarkaa mootummaa Naannoo Oromiyaatti ammo, labsii Bosona Naannoo Oromiyaa lakk.72/1994 kew.15 jalatti tumamanii argina. Akka seerota kanneen irraa hubannutti, haala seerri ajajuun ala fayyadamuun, naannoo faaluun, bosona mancaasuun, ykn kan seerri ajaju raawwachuu dhiisuuun gocha yakkaa fi kan adabbiis hordofsiisuun dha. Gochootuma akka yakkaatti fudhataman kanaa fi adabbiisaan hordofsiisani itti aansinee wal duraa duubaan ilaalla.

3.1.2 Yakkoota Naannoo fi Bosona irratti Raawwataman

Yakkoota Naannoo irratti Raawwataman

Gochoota akka yakka naannoo irratti raawwatameetti fudhataman ilaalchisee Seera yakkaa keessatti kan tumaman ennaa ilaallu, kewwata 519 naannoo faalu kan jedhu jalatti keewwata xiqa (1-2)jalatti kan tumame ennaa ilaallu namnni kam iyyuu seera tumame irraa darbuudhaan wantoota faalan gara naannootti kan gadilakkisu yoo ta'ee fi falamnni fayyaa fi lubbuu nama irratti fi naannoo irratti midha ol'aanaa kan dhaqqabsise yoo ta'e yakka akka raawwatetti tumame jira. As irratti, miidhaa ol'anaa jehuun maal jechuu dha; akkamittis madaalama; maalliin madaallama kan jedhu kun waan seeraan deebii argate hin fakkaatu. Seera yakkaa keewwata 520 yammuu ilaallu kusii balaafamaa ykn wanta balaafamaa bu'uura seerooni ajajantuun kan hin qabanne yo ta'e wanta balaafamaa ykn kusii balaafamaa ilaalchisee waan maxxansu qabu kan hin maxansine yoo ta'e wanta balaafamaa ykn kusii balaafamaa seeraan hin haayyamamane kan naanneesse yakka raawwateera jechuun tumameera.

Seeruma kana keewwata 521 jalatti kan tumame ennaa ilaallu immoo namnni kam iyyu projeekti gamaagamnni dhibbaa naanno akka irratti godhamu kan ajajame kamiyyu qaama ilaallatu irraa haayyama osoo hin argatiin hojirra kan olche ykn kanuma ilaalchisee ibsa dogongoraa kan kenne yakka raawwateera kan jedhuudha.

Labsii to'anno faalama naannoo lakk.300/1995 Keewwata 3(1) jalatti kan tumame yammuu ilaallu namnni kamiyyuu sadarkaa naannoo irra darbudhaan naannoo xureessuf ykn karaa nama biraatiin akka xuraahu gochuuf hin haayyamamuf kan jedhuudha. Isa kana irraa kan hubannu, naannoon karaa kumiinu xuraahuu kan hin qabaanne ta'uua isaati. Haata'u malee, sadarkaa naannoo jechuun maal jechuudha; namnni tokko sadarkaa naannoo irra darbee naannoo xureesseera jedhame yakkaan akka gaafatamu gochuun kan danda'aamu haala kumiin kan jedhu akka gaaffitti ka'ee qabxii irratti mari'atamuun qabuu dha.

Labsidhuma kana keewwata 11(1) jalatti kan tumame ennaa ilaalu, dhimmichi kan isa ilaallatu ta'uu isaa hubachiisuun osoo irraa hin eegamiin, namnni kamiyyuu naannoo irratti midhaa dhaqqabiiseera ykn gocha midhaa naannoo irratti dhaqqabiisu hojjachaa jira kan jedhuun nama kamiyyuu irratti abbaataayitichaaf ykn mana hojii naannoo dhimmichi ilaallatuuf mirga komee dhiiyessuu qaba jechuudhaan kan tumame kana yammuu ilaallu, dhimma qulqul'ina naannootiif xiyyeffannaa kan kenne ta'uu isaa yoo hubanne illee akkaataa kamiin fi haala kamiin dhiyeessuun akka danda'aamu ifaa miti. Haata'u malee, muxannoo yeroo ammaa kanatti ittiin hojjetamaa jiru wal jijiirun barbaachisaa dha.

Labsidhuma kana kewwata 13(1) jalatti kan tumame enna ilaallu to'ataan naannoo ramadame akka hojii isaa hin hojanne kan gufachise, ajaja toatichi seraan ajaje kan hin hojenne, ani toataa dha offiin jechuuf kan yaale, to'atichi gara oddoo kam iyyu dallaa keessa akka hin seenne kan gufachise ykn raga kam iyu akka hin ilaale ,hin sakkataane hin garagalchine ykn adda baase akka hin waraabne kan dhowwe, toa'taaf raga kan dide, kan dogongorse ykn ragaa dogongoraa kan keenne namnni kam iyyu balleessa dha jechuun kaa'era. Haata'u malee, namnni gocha yakkaa kanaatiin himatame adabiin laatame jiraa kan jedhu kana yoo kaasne deebiin isaa rakkisaa dha haat'u mallee seerichi naannoona akka seeraan eeggamu haala miyawaa kan uume ta'uu isaa hubanna.

Labsi dhuma kana keewwata 15(1) jalatti kan tummame enna ilaalu immoo, namnni tokko kusii balaafamaa ykn wanta balaafamaa bu'uura seeroota fudhatama qabanin erga hinqabanne, tarreffama maxxansamu qabu dogongorsee kan maxxanxe ykn immoo gonkummaa kan hin maxxansisne ykn immoo kusii balaafamaa ta'e kamiyyuu, ykn wanta gara biraa ilaachisee ooeffannoo kan dhorke ykn kusii naanneessuuf hin haayyamamne naanneessuuf kan yaale ykn kan naanneesse ykn akka naanna'u deeggaruuf kan yaale ykn kan deggare balleessaadha jedha.

Labsii gamaaggama dhibbaa naannoo lakk.299/1995kewwata 18(2) jallati kan tumamee jiru yoo illalus, abbaan pirojeektii kamiyyuu gamaaggamni dhiibbaa naannoo akka irratti godhamu kan tumame projeektiin kamiyyuu abbaa taayitichaa irraa ykn mana hojii naannoo ilaallatu irraa haayyama osoo hin argatiin kan hojirra oolche ykn gabasa qo'annaa dogongoraa dhiibbaa naannoo kan dhiyesse yoo ta'e, badii raawwatera jechuun kaa'ameera.

Labsidhuma kana kewwata xiqqaa (3) jalatti kan tumame yoo ilaallus namnni kamiiyyu bu'ura labsii kanaatiin hayamnni yeroo laatamuuf dirqama irratti gatame yoo hin baane ykn tarreffama barbaachisaa ta'an gal mee irratti osoo hin barressiin yoo hafe, badii raawwatera kan jedhuun kaa'era. Labsidhuma kana kewwata 18 (4) jalati kan ka'ame yammuu ilaallu, dhaabbatni qaamni seerummaa seeraan laatameef badii ennaa raawwatu, dhaabatichi akka kanfaku kan itti murtaa'en dabalataatti, hogganaan dhaabatichaa akka seerichi kabajamu waan irraa eegamu ciminaan waan hin hojjanneef, adabbi qarshii kuma shanii gadi hin taaneen fi kuma kudhan hin caalleen adabama jedha.

Yakkota Bosona irratti Raawwataman

Gochoota akka yakka bosona irratti raawwatameetti fudhataman ilaachisee, kew.13, 14 fi 15 (1-4) labsii Bosona Naannoo Oromiyaa lakk. 72/1995; kew.14-16(4) labsii Bosona Mootummaa Federaalaa lakk 94/1986; fi kew.494 (1-b) Seera Yakkaa Mootummaa FDRI bara 1996 bahe keessatti tarreffamanii tumamaniiru. Gochootuma seerota kanneeniin akka yakka bosona irratti raawwatameetti fudhataman kana akka asii gadiitti ilaalla.

Akka kew.15 (1-4) labsii bosona naannoo Oromiyaa lakk. 72/1995 tti, gochootni akka yakka bosona irratti raawwatameetti fudhataman kan armaan gaditti tarreffaman dabalata:

- (1) Muka bosonaa muruu ykn bu'aa qabeenya bosonaa fudhachuu ykn qopheessuu ykn akkaataa kamiinuu kan itti fayyadame; geejjiba kamiinuu fe'ee yoo deemuun kan argame ykn iddo kamittuu kuusee kan argame [kew.15(1)];
  - (2) Mallattoo daangaa bosonaa kan balleesse, kan haqe ykn kan dogoggorse [kew 15(2)];
  - (3) Ibidda qabsiisuun ykn haala kamiinuu bosona irratti miidhaa geesuu [kew 15(3)]; fi
  - (4) Gochoota bu'ura kew.13 fi 14tiin dhoowwaman, jechuun tarreessa [kew.15(4)].
- Gochootni bu'ura kew 13(1) fi 14tiin akka yakkaatti lakkaa'muu danda'anis:
- (a) Haayyamaa fi ragaa hayyama darpii abbaa taayitaa irra kennname otoo hin qabaatin callaa qabeenya bosonaa kuusuu ykn sochoosuu ykn qabatani argamuu fa'a.[kew 13(1)];
  - (b) Bosona naannoo Oromiyaa keessaa gosa mukoota eegamaa ta'anii kan akka heexoo, waddeessa, birbirsa, hoomii|(qaraaroo), gaattiraa fi kkf muruu ykn itti fayyadamuu; qabeenya bosonaa ciranii buna ykn caatii dhaabu fi hojii qonnaa fi kkf gaggeessuu [kew 14(1)];
  - (c) Bosona eegamaa keessati muka kammiiyuu muruu, callaa mukaatti fayyadamuu, ykn gocha kanneen fakkaatan raawwatuu [kew14(2)];
  - (d) Gosa muka adda addaa naannoo irratti midhaa geessuu danda'aan bakkeewwan lafa qonnaa, madda bishaanii fi lubbu qabeeyyiin adda addaa jiraatanitti dhaabuu [kew14(3)];
  - (e) Abbaa taayitaa irraa ragaa hayyamaa barreeffamaa otoo harkaa hin qabaatin qabeenya boosona motummaa naanoo Oromiyaa keessaa muka kammiiyuu muruu, cilee qopheessuu, bosonaa keessatti qubachuu, loon bobbaasuu, adamoo gaggeessuu, gaagura kanniisaa faniisuu,ykn damma muruu; [kew14(4)]; fi
  - (f) Bosona mootummaa naannichaa keessatti hayyama abbaa taayiticha malee hoojii qonnaa, hojii albuuda qotuu, hojii ijaarsa karaa(daandii baasuu), hojiwwan bishaan baasuu fi burqaa jallisuu, akkasumas gochoota kana fakkaatan raawwachuu akka ta'an tarreessa[kew 14(5)].

Gochootni bu'ura labsii bosona federaalaa lakk.94/1986tiin yakka ta'an kew.16 (1-4) fi isuma waliin kew 13 jalatti gochoota dhoorkman jechuun tarra'anii ibsamaniiru. Gochootni labsii kana keessatti akka yakka bosona irratti raawwatametti fudhataman kun kan labsii bosona naannoo Oromiyaa kew.15 jalatti tarreffaman waliin guutumatti garagalchaa walii fakkaatu. Akka ibsa labsii federaalaa kanatti, gochootni yakkaan gaafachiisan kan bosona aangoo mootummaa federaalaa jala oolan qofaaf akka hin taane keewwatura 13 isaa ilaaluun hubachuun ni danda'ama.

Gara biraatiin akka kew 16(4) labsii federaalaatti gochootni flannoodhaan seera adaba yakka/seera yakkaa/tin adabsiisuu danda'aan gochoota bu'ura kew 13tin dhoorkamanis ta'ee kan labsii Naanichaa kew. 13 fi 14 jalatti tarreffamaniin waluma fakkaatu. Gochootni labsii bosona federaalaa keewwattoota xixiqqa 1- 4 jalatti tarreffaman kan labsii bosona Naannichaa waliin addaa addummaa yoo hin qabaannee fi akka ibsa keewwatichaatti gochi yakka bosonaa mootummaa naannichaa bosona eegamaas dabalatee aangoo federaalaa jalan waan galuu danda'uu fi qaamni mootummaa federaalaa dhimmicha ilaaluuf aangoo qaba jechuufis kan barbaadu yoo fakkaatu, labsiin naannichaa garuu bosona mootummaa federaalaa kan ammatu hin fakkaatu.

Akka seera yakkaa FDRI bara 1996 baheetti, gochootni akka yakka bosona irratti raawwatameetti fudhataman balaa dimshaashaa geessuuf yaaduun bosonootaa fi mukootatti ibidda qabsiisuun[kew.494 (1)]; fi yakkichi balaa guddaa kan hordfsiise ykn balaan namoota ykn qabeenya irra gahe kan babal'ate, keessattuu kan miidhame bosonoota keessa kan jiraatan, manneen jireenyaa tajaajilan yoo ta'ee dha [kew.494 (2)] jechuun kaaya.

Walumaagalaatti, gochoota yakka bosonaati jedhamanii seerota saddeen keessatti tarreeffaman kanneen itti siiqnee yoo ilaallu, dhimmoonni iftoomina hanqatan hedduu jira. Fakkeenyaaaf, akka kew.14 tti gochootni dhoorkaman gocha bosona mootummaa Oromiyaa fi bosona eegamaa kan ibsu waan fakkaatuuf, waayee bosona mootumma federalaa, bosonaa uummataa fi bosona dhunfaa irratti banaa fakkaata; kew 14(4) jalatti ragaa haayyamaa barreeffamaa osoo hin qabaatin kan jedhu yoo ta'u, kew 13(1) fi 14(5) jalatti ammo hayyama abbaa taayitaa malee jechuun ibsa. Garaa garummaan lamaanii garuu ifa hin fakkaatu. Akka ibsa kew 15(4) itti, gochi akka yakka bosona irratti rawwatametti fudhataman bay'een kew 13-15(1-3) tti waan tarraa'aiif, garaa garummaan isaaniis xiyyefannoo barbaada. Madaalliin gochoota yakka bosonaa seera yakkaa FDRI bara 1996 fi kan labsii Naannichaa keessatti tarraa'aniin haguuggamuu fi dhiisuun isaaniin ifaa miti.

Kanaaf, iddoon ykn haalli jechootni/ himootni gochoota dhoowwaman fi akka yakka bosona irratti raawwatametti fudhataman kanaa itti ibsame iftooma kan hanqatu waan fakkaatanifi, hiikota kew.2 labsichaa jala taa'an waliin ilaalanii hiikuun kaayyoo labsichaa galmaan geessuuf gumaacha godhoo danda,a jenna.

3.1.3. Adabbiawan Yakkoonni Naannoo fi Bosona irratti

Raawwataman Hordofsiisan

Gochi yakkaa kamiyyuu adabbii hidhaa dhaa ykn maallaqaa ykn lamaaniinuu walitti qabaan adabsiisuu danda'a. Kaayyoon isaas faaydaa hundaatiif jecha mirgaa fi faaydaa mootummaa biyyaatti, uummatootaa fi jiraattotaa eeguu fi mirkaneessuu yoo ta'u, galmi isaa ammo yakki akka hin raawwatamne ittisu; gochoota yakka ta'an fi adabbii hordofsiisanis tarreesanii tumuu dhaan akkeekkachiisuuf; nama yakka raawwate adabuun warra biroo barsiisuuf akka ta'e seera yakka bara 1996 bahe kew.1 irraa hubachuu ni danda'ama. Kaayyoo fi galmi adabbii yakka naannoo fi bosona irratti raawwatamees kanumaafii dha. Adabbiawan yakkoota naannoo fi bosona irratti raawwatamuu labsiawan asii olitti caqasaman keessatti ibsamaniiru.Haaluma kanaan, kan naannoo fi bosonaas asii gaditti wal duraa duubaan ilaalla.

Adabbiawan Yakkoonni Naannoo irratti Raawwataman Hordofsiisan

Adabbii yakki naannoo irratti raawwatamu hordofsiisu ilaachisee, labsii To'annoo Faalama Naannoo lakk.300/1995 keewwata 12(1) ennaa ilaallu, seera kana ykn seera gara biraa fudhatama qabu kan irra darbe, haata'u malee badiin isaa seera adaba yakkaatinis ta'e, labsii kanaan adabbiin kan hin ka'aamneef yoo ta'e, namnni kamiyyuu balleessummaan isaa ennaa mirkanaa'u:

- a) nama uummamaa ennaa ta'u adabbii qarshi kuma shanii gadi kan hin taaneni fi qarshii kuma kudhan hin caalleen ykn hidhaa wagga tokkoo hin caalleen ykn lamaaninu adabama.
- b) nama qaamnni seerummaa laatameef yoo ta'e immoo qarshii kuma kudhani gadi hintaaneni fi qarshii kuma diigdama hin caalleen adabama.

Labsii Gamaaggama Dhibbaa Naannoo lakk.299/1995 keewwata 18(1) jalatti kan tumame ennaa ilaallu, tumaaleen seera yakkaa akkuma eeggamanitti ta'ee labsii kana ykn seera gara biraa fudhatama qabu ykn qajeelfama irra kan darbu namnni kamiyyuu badii raawwateera waan ta'eef adabbiin irratti laatama. Labsidhuma kana keewwata 18(2) jalatti yakka tumame kan raawwate abbaan projeekti kamiyyuu adabbii qarshii kuma shantamaa gadi hin taaneni fi qarshii kuma dhibba tokko hin caalleen akka adabamu fi hogganaan dhaabaticha iyyuu yakka keewwata 18(3) jalatti taa'e irra darbe qarshii kuma shanii gadi hin taaneni fi qarshii kuma kudhan hin caalleen akka qarshiin adabamu yoo tumu,

keewwata 18(5) jalatti immoo, adabbii qarshi murtaa'een dabalataatti midhaa gahe hunda baasii isatiin akka bakka buusu m/murtii ni ajaja jedha.

Labsii To'annoo Faalama Naannoo lakk.300/1995 kewwata 13(2) jalatti kan tumame ennaa ilaallu, yakkoota keewwata 13(1) jalatti ibsaman namnni ummamamaa badi raawwate badi raawwachuuun isaa yoo mirkanaa'e adbbii qarshii kuma sadii gadi hin taaneni fi qarshii kuma kudhan hin caallen adabama; Badii kan raawwate nama qaamummaan seeraa kennamef yoo ta'e immoo, balleesumaan isaa ennaa mirkanaa'u qarshii kuma kudhani gadi hin taaneni fi qarshii kuma digdama hin caalleen adabama; hoogganaan mana hojichaas hidhaa waggaa tokko gadi hin taaneni fi waggaa lama hin caalleen ykn ykn qarshii kuma shani gadi hin taaneen ykn qarshii kuma kudhan hin caalleen ykn lamaaninu adabama kan jedhudha.

Labsidhuma kana kewwata 14 jalatti akka tumametti namnni tokko buuura labsii kanaan ykn dambiwwan labsii kana jalatti bahaaniin gal mee rratti akka barreessu kan gaafatame kan hin barreessine ykn ragaa barbaachisaa ta'e hunda osoo hin galmeessiin yoo haafe ykn kan galmeesse yoo jijiire qarshii kuma kudhani gadi hin taaneni fi kuma digdama hin caalleen adabama kan jedhuun taa'eera.

Labsidhuma kana kewwata 15(2)jalatti kan taa'e yammuu ilaallu immoo, yakka keewwata 15(1)jalatti ibsame namni ummmamaa balleessummaan isaa yoo mirkanaa'e, qarshii kuma digdamaa gadi hin taaneen fi kuma shantama hin caalleen; badicha kan rawwate nama qaamni seerummaan laatameef yoo ta'e, qarshii kuma shantamaa gadi hin taaneni fi kuma dhibba tokko hin caalleen adabama. Hogganaan mana hojichaas hidhaa waggaa sadii gadi hin taanneenykn waggaa jaha hin caalleen ykn qarshiii kuma soddomaa gadi hin taanee fi kuma torbaatamaa hin caalleen ykn lachaniinuu adbama jedha.

Labsidhuma kana keewwata 16 jalatti namni uumamaa tokko labsii kana ykn dambiwwan labsii kana jalatti bahaan irra darbuudhaan wanta faalu gara naannootti gadilakkisuun balleessaaa ta'ee yoo argamu qarshii kuma tokko gadi hin taaneni fi qarshii kuma shan hin caallen ykn hidhaa waggaa tokko gadim hin taaneeni fi hidhaa wagga kudhan hin caalleen ykn lamaaninu adabama. Badicha kan raawwate nama seeraan qaamnni seerummaan keennameef yoo ta'e qarshii kuma shani gadi hin taaneni fi qarshii kum adigdama hin caalleen adabama. Hoganaan mana hojichaas hidhaa waggaa shanii gadi hin taaneni fi hidhaa waggaa kudhan hin caalleen ykn qarshii kuma shani gadi hin taaneni fi kuma kudhan hin caalleen ykn lamaaniinuu adabama jechuun ibsa

Labsidhuma kana keewwata 17 waa'ee dhaalaa fi gara duraan itti jiranutti deb'uu ilaalchisee kan tumau ennaa ilaallu immoo, labsii kanaa fi dambiwwan labsii kana jalatti bahaan nama balleesummaan isaa itti mirkanaa'e irratti murtii adbbii itti kennamuun dabalataatti:

- a) wanti badiidhaa oole kamiyyu dhaalamee mootummaaf galii akka ta'u ykn haala biraatiin akka gatamu;
- b) meeshaa ykn keemikaala naannichi itti qulqlaa'u yknbaasii itti gatamu himatmaan akka kanfalu akkasumas;
- c) naanno miidhaan irra gahe himatamaan baasii isatiin gara haala duraan jirutti akka deebisu ykn kun yoo danda'aamu baate immoo beenyaa akka kanfalu ajajuun ni danda'ama jedha.

Seera yakkaa kewwata 519 jalatti yakkoota ibsaman namnni raawwate kamiiyuu keewwata 519(1) jalatti kan ibsame kan irra darbe adabbii qarshii kuma kudhan hin caalleen ykn hidhaa cimaa waggaa shan hin caalleen adabama kan jedhu ennaa ta'u ,kewwata 519 (2)jalatti kan ibsame irra darbuu dhaan faalamichi lubbuu fi fayya namaa irratti akkasumas naannoo irratti miidha ol'aanaa kan dhaqabsiise yoo ta'e, hidaa cimaa waggaa kudhan hin caalleen adabama jedha. Keewatuma kana xiqqaa (3) jalatti kan tumame ennaa ilallu immoo, balleessaaan gocha kanaan tumama seera yakkaa diiguu dhaan adabbii ol'aanaa kan hordofsisi yoo raawwate tumaalee walirratti dhufanisi yakkootaa barreffaman irratti raawwatama jedha. Seeruma kana kewwata 520 jalatti (a-c) tti kan tumaman namni raawwate kamiiyuu adabbi qarshii kuma shan hin caalleen ykn hidhaa cimaa waggaa sadii hin caalleen ykn lamaaninu adbama jedha. Seeruma kana kewwat 521 jalatti kan tumame ennaa ilaallu immoo namnni kam iyyu yakka kewwata kana jalatti tumame raawwate hidhaa salphaa wagga tokko hin caalleen adabama jedha.

Adabbiawan Yakkoonni Bosona irratti Raawwataman Hordofsiisan

Adabbiawan yakkooni bosona irratti raawwataman hordofsiisan ilaalcissee, kew.15 (4) labsii Bosona Naannoo Oromiyaa lakk. 72/1995; kew 16(4) labsii Bosona Mootummaa Federaalaa lakk 94/1986; fi kew.494 (I-b) Seera Yakkaa Mootummaa FDRI bara 1996 bahe keessatti tumamaniiru.

Adabbiin bu'ura kew.15 (4) labsii Bosona Naannoo Oromiyaa lakk. 72/1995 tiin taa'eakkana jedha. “--gatii qabeenya bosona manca'ee akka kafalu godhuun adabuun akka jirutti ta'ee, hidhaa wagaa 5-15 gahuun adabama” jedha.

As irratti dhimmooni ifa hin taane ni jiru; fakkeenyaaaf, filannoon adabuun danda'amuu isaa; hidhaa waggaa 5 gadiit in adabuu ilaalcissee; akkasumas,”gatii qabeenya bosona manca'ee akka kafalu godhuu dhan adabuun akka jirutti ta'ee” kan jedhu adabbii yakkaati moo kan hariiroo hawaasaa ykn kan bulchiinsati wanti jedhus namoota muraasa giddutti addaa addumaa hiikaa akka qabu ni dubbatama. Kew.15(4) labsii kanaa hima seensa labsichaa keessatti “bu'ura Heera naannichaa fi labsii bosona federaalaa lakk.94/1986”tiin labsameera yoo jedhu, waayee wal caaluu ykn wal qixa ta'uu labsii CMNO fi MMBBU federaalaa ilaalcissee heera mootummaa FDRI irratti ifaan taa'uu dhabuu waliin qaawaa umuu danda'us of eeggannoon cufuuf yaaluun barbaachisaa ta'a. Adabbiawan seera yakkaa federaalaa fi labsii bosonaa mootummaa federaalaa keessatti taa'anii kan labsii bosona naannichaa keessa taa'aniin walfaana ilaaluun garaagarummaa jiru hubachuuf waan gargaaruuf kan isaaniis akka itti aanutti dhiyaateera.

Seera yakkaa FDRI bara 1996 bahe kew.494 (I fi 2) yoo ilaallu, gochootni yakka bosonaa ti jedhamanii ibsaman balaa dimshaashaa geessuuuf yaaduun bosonootaa fi mukoota ibiddaan qabsiisuun adabbii hidhaa cimaa waggaa 10 hincaalle akka ta'ee fi garuu yakkichi balaa guddaa kan hordofsiise ykn balaan namoota ykn qabeenya irra gahe kan babal'ate, keessattuu kan miidhame bosonoota keessa kan jiraatan, manneen jireenyaaaf tajaajilan yoo ta'e, adabbichi hidhaa cimaa waggaa 15 hin caallen akka ta'e ibsa. Himoota keewwata kanaa yoo ilaallu, gochi kun dagannoon ykn miidhaa gahu yaaduu dhabuun yoo raawwatame hoo kan jedhu kaasiisuu danda'a. Dabalataanis, balaa dimshaashaa geessuuuf yaaduun yoo raawwatee qofa moo kan jedhus hin deebisu; gochichis gubaa ibiddaa yoo geese qofa akka ta'e argina. Gara biraatiin, ka'umsi hidhaa cimaa waggaa 1 akka ta'e kew.108 irraa kan hubannu yoo ta'u, bu'ura kew 494tiin adabbiin murteessuu dandeenyus hidhaa cimaa waggaa 1-10 ykn 15 akka ta'e hubanna. Dhimmoota kana kan labsii bosona naannoo Oromiyaa keessatt ibsaman wajjiin yoo ilaallu, dhimmi dagannoo ykn balaa gahuu danda'u yaaduu dhabuu fi ta'e jedhee ykn itti yaaduun jedhu adda bahee hin beekkamu. Dabalataanis, waayeen hidhaa cimaa fi salphaa wanti ibsame hin jiru. Mee

kew.353 (I-B) seeruma kanaa keewwata asii olitti caqasame waliin ilaalaatii yakka bu'aa bosona irratia rawwatamuf adabbiin sirrii ta'uu danda'u kam ta'uu akka qabu irrattis yaada keessan kenna.

Kanaaf, gochii yakka jennu bu'uraa labsichaatin ibidda qabsiisuun ala kan jiran osoo ta'ee filatamaa fakkaata. Innis dagannoo fi itti yaaduunis yoo ta'e waan rakkoo qabu hin fakkaatu. Garabiraatiin, adabbiin salphaan guyyaa 10 kaasee hanga wagga 3 ykn sababoota akka yakka dachaa ykn deddeebi'anii yakka raawwachuu yoo jiraatan hanga wagga 5 gahu qofaan adabuun akka danda'amu kew. 107 seera yakka ni kaaya. Labsiin bosona Naannichaa garuu waayee adabbi salphaa fi cimaa caluma jedhee wagga 5-15 yoo kaahu haalli itti hubatamuu qabu yakki bosonaa hundi dagannoonis ta'ee iti yaadamee yoo raawwatames wagga 5 ol ta'uun isaa hundumafuu hidhaa cimaan adabsiisa jechuu nama dandeessisa.

Adabbii labsii bosona federaalaa lakk.94/1986 kew 16(4) jalatti tumamee argina. Bu'ura kew.16 (4) labsii kanaatiin namni kamiyyuu yakka bosona irratii raawwate, "gochichi bu'ura [seera adaba yakkaatin] caalaa kan adabsiisu yoo hin taanee malee hidhaa hanga wagga 2 gahuun ykn adabbi qarshii hanga 5000 gahuun ykn lamaaniinuu adabama" jechuun ibsa. As irratii kew.13 labsii kanaa gochoota dhoorkaman heddu tarreessee waan kaayef isaan kanneenis ilaaluun kan seera yakkaa federaalaa olitti ibsameen osoo hin haguugamin hafan adda baafannee beekuuf waan nu gargaaruuf ilaalaajenna.

Gochoota yakka ta'an ilaachisee kan kew.16(4) labsii bosona federaalaa keessatti caqasaman kan kew.15(4) labsii Naannichaatiin kan walfakkaatu yoo ta'u, adabbii iraatti garuu kan Naanno Oromiyaa waliin qofa osoo hin taane, kan kew 494 Seera Yakkaa bara 1996 jala taa'eenis addaa addummaa qaba. Akka labsii kanaatti, gochichi seera yakkaattin caalmaan yoo kan adabsiisu ta'e malee, gochi yakkaa kun hanga hidhaa wagga lamaa gahuun ykn maallaqa qar.5000 gahuun ykn lamaaniinuu akka adabsiisu ibsa. Kuni garuu, adabbii labsii bosona Naanno Oromiyaa fi Seera Yakkaa keessatti tumamanii gadii dha.

GaaffileeMarii:

- (1) Labsii To'anna Faalama Naanno kewwata II jalatti namni kamiyyuu, namnni kam iyyuu naanno ennaa faalu ykn gocha naanno faalu ennaa raawwatu yooarge mirga himanna dhiyeessu ni qaba jechuun tumee jira. Seera deemi falma yakka keessatti immoo yakkootni nama dhunfaan dhiyaachu qabani fi karaa abbaa alangaatiin dhiyaachu qaban adda bahaanii jiru. Namnni dhunfaan yakkota naanno hunda irratii himanna hundeessu danda'a jechuudhaa? Qabatamaan isiin yeroo ammaa kanatti itti hojechaa jirtan maal fakkaata?
- (2) Angoon seera naanno baasuu kan mootummaa Federaalati moo kan motummaa naannooti? Lamaan keessaa kan tokkichaati kan jennu yoo ta'e, bu'uri jecha keenyaa maali?
- (3) Naanno faalameera kan jedhu namnni kam iyyuu mirga himanna hundeessuun laatameefii jira. Akkasumas abbaan alangaa himanna hundeefusif ta'e, abbaan seeraa murtii murteessuuf aangoon seeraan kennemeera. Naanno faalameera jechuudhaan himanna hundeefusif ta'e murtii kenuuf bu'urri keenya maali?
- (4) Labsii To'anna Faalama Naanno lakk.300/1995 kewwattoota 13(2) 15(2), fi 16 jalatti waa'ee adabbi ilaalchisee, nama uummamaa fi nama qaamnni seerummaa seeraan kennemeef jechuun adda baasa. Seerri yakkaa bara 1996 bahee bara 1997 hojirra oole kewwattoota 519 fi 520 jalatti namnni kamiyyu jedha malee nama uummamaa fi nama qaamnni serummaa seeraan kennemeef jedhee addaan hin baasu.kuni jechuun namnni qaamnni seerummaan

seeraan kennameef yoo yakka faalama naannoo hojjate seera yakkaan hin gaafatamu jehuudhaa? Sababni keessan maali?

- (5) Labsii bosona Naannoo Oromiyyaa keessatti gochichi yakkaan caalmaatti kan adabsiisu yoo ta'e malee yoo jedhu, adabbiin kun adabbii hariiroo hawasaa ykn bulchinsaa ti jechuu dhaaf moo adabiin bu'ura labsii kanaatiin kennamu yoo seera yakka federaalaa keessatti xiqqaan kan adabisiisu ta'ee dha?
- (6) Yoma seera yakkaa federaalaatuu ta'e, seera yakkaa bara 1996 bahe qofa moo, kan labsii eegumsa, misoomaa fi itti fayyadama bosonaa lakk.94/1986 fi seera adaba yakkaa bara 1949 bahes ni dabalataa?
- (7) Kan ilaallamuu qabu gochicha akka yakkaatti fudhatame moo adabbii gochichi hordofsiisu? Maaliif?
- (8) Gochichi jedhamu kan seera yakkaa federaalaa keessatti akka gocha yakkatti caqasamee moo, kan achi jala hin jirreef?
- (9) Gocha seera yakkaa federaalaa keessatti akka yakkaatti kaa'ameef adabbiin isaa kanuma achi jalatti caqasame ta'a moo, otoma inni jirus bu'ura kewwata labsii bosona naannootiin himatu fi adabuunis ni danda'ama? Maaliif?
- (10) Dhimma seera baastuuun mootummaa federaalaa (MMBBU) yakka jedhee baase irra deebiin Caffeen mootummaa naannoo yakka jedhee baasuu fi adabbii isas ol kaasee tumuu bu'ura kew.55 (5) heera mootummaa FDRI waaliin akkamitti ilaaltu?

3.2 Eegumsa Naannoo fi Bosonaa fi Shoora Qaamolee Haqaa

Ilmi nama jirenya nagaa jiraachuuf hawaasa yakka irraa bilisa (qulqulluu) ta'e uumuu qaba. Kanaafis filannoontokko bulchiinsa haqaa yakkaa abdachiisaa ta'e diriirsuu dha. Bulchiinsi haqaa yakkaa kun akka jiraatu qaamoleen sadeen: seera baantu, seera hiiktuu fi seera raawwachiftuun itti gaafatatummaa fi dirqama heeraa fi seerotaan iratti gatame bahuu qabu. Seera baantu gochoota akka yakkaatti lakkaa'aman fi adabbiawan madaalu danda'an tarressuudhaan seeraan tumee baasa. Seera hiiktuu namootni yakka raawwatan jedhamanii himataman yoo dhiyaayaataniif erga ragaa dhagahee booda adabbii yakkicha madaaluun adaba. Qaama raawachiisaa keessaa poolisiin akka yakki hin raawwatmne ittisu fi yoo raawwatameera ta'e ammo shakkamaa qabee murtiif kan dhiyeessu yoo ta'u, abbaan alangaa ammo mootummaa bakka bu'ee himata m/murtiitti dhiyeessa. Erga namni yakka hojjate jedhamee shakkame poolisiin qabamee qoratamee, abbaa alangaatiin himatmee m/murtiis ragaa dhiyaatuuf waliin qortee yakkaa hojatuu isaa erga mirkanoeffatee booda adabbii maallaqaatiin ykn hidhaatiin adaba. Yoo hidhaa dhaan adabe adabbii yakkicha madaaluun adabeen yakkamaa gara mana sirreessaatti erga. Shooruma qaamolee kanaa keessaa kan m/murtii, a/alangaa fi poolisi akka itti aanutti tartiibuma taa'aniin ilaalla.

3.2 I Shoora Manneen Murtii

Akkuma gubaatti ibsame, bulchiinsa haqaa yakkaa keessatti shoorri olaanaan m/murtii namotni yakka raawwatan jedhamanii himataman yoo dhiyaayaataniif erga ragaa dhagahee booda adabbii yakkicha madaaluun adabuudha. Seerri yakkaa kan hojii irra oolus gochi seera baastuu yakka jedhamee tumame yoo raawwatame, nama gocha yakka ta'e kana raawwate adabbii gochichaan wal madaalun akka adabu aangoon kan kennameef m/murtiitti. Abbaan seeraa himata dhiyaatef ragaa bitaa mirgaa waliin qorachuun akka seerri jedhuun adabbii gochicha madaaluun adaba. Bu'uruma kanaan, yakka naannoo ykn bosona irratii raawwatames ilaachisee, haallii addaa yoo jiraateen ala, adeemsi gubbatti caqasne hunduu tartiiba issa eegee raawwatama. Shoorri mana murtii himata dhiyaatef ragaa

gama lammaniituu walitti qabee erga qoratee booda murteessuu dha. Aangoon hojii seera hiikuu heeraa fi seerotaan qoodamee manneen murtiitiif kan kennamee dha. Manneen murtii sadarkaa adda addaa irra jiranis daagaa aangoo isaanii beekanii hojjachuun barbaachisaa dha. Dhimmoota aangoo abbaa seerummaatiin walqabbatan adda baasanii bekuun kan barbachisuuf namni seera yakkaa FDRI jala jiru kamiiyyuu gocha yakkaa raawwateef m/murtii aangoo qabutti dhiyaatee himatamee adabbii gochicha madaluun adabamuu qaba. Yoo kun osoo hin taane hafe, mana murtii aangoo abbaa seerummaa hin qabnetti himatame, sababa aangoo abbaa seerummaatiin osoo hin adabamin haafuu danda'a; ykn ammoo mirgi himatamaa seeraan ala waan sarbamuuf bakka hin taane turuu isaatin m/murtiitti iyyatee wabiidhaan bahee achumaan baduus danda'a. Kana jechuun ammo, kaayyoon seera yakkaa akka galma hin geeny'e gufachiisuu irra dabree guddina hawaas diinagdee fi siyaasa biyyattii irrattis dhiibbaa guddaa waan qabuuf manneen murtii keenya gahee isaanii siritti bahuu qabu.

Haala qabatamaa sirna federaalaa biyyi teenya yeroo ammaa hordoftu waliin wal qabatee aangoon (judicial jurisdiction) manneen murtii keenya kan federaalaa fi naannolee jedhamee heeraan iddo lamatti qoodameera. Sadarkaa federalaatti, m/murtii sadarkaa duraa, m/murtii olaanaa fi m/murtii waliigalaa kan jiru yoo ta'u, nnaannoleenis caaseffamuma walfakkaatu kophaatti akka qaban fi heerotaa isaanii irratti hundaa'uunis sadarkaa gandaatti m/murtii hawaasummaa gandaa qabaachuu danda'u. M/murtii Naannoo fi Federalaa aangoo abbaa seerummaa adda addaa kan qaban yoo ta'u, kanas heera FDRI kew 80 fi labsii lakk 25/88 aangoo m/murtii federaalaa murteessuf bahe irraa hubachuun ni danda'ama. Aangoon abbaa seerummaa dhimmoota yakkaa irratti manneen murtii sadarkaa lamaanii qaban giddutti dhimmootni iftoomina hanqatan fi raawwii irrattis rakkisoo ta'an seerota aangoon m/mutrii ibsaniin wal qabatee dabree dabree ni mul'atu. Dhimmoota kana booda rakkolee mul'atan keessatti kaafnee ilaalla.

3.2.2. Shoora A/Alangaa

Akkuma gubbatti ibsame, abbaan alangaa qaamolee haqaa fi qaama raawachiisaa keessaayis tokko yoo ta'u, adda dureedhaan qaama dhimma yakkaa irratti mootummaa bakka bu'ee himata mana murtiitti dhiyeessuudha. Erga namni yakka hojjatee jedhamee shakkamee qabame booda, poolisii waliin qoratee himata mana murtiitti kan dhiyeesu abbaa alangaa ti.

Waayee shoora a/alngaaa ilaachisee kan heera mootummaa keessatti ibsame akkuma jirutti ta'ee seera adeemsa falmii yakkaa keessatti, keessattuu kew 38-42, 67, 94-149 fi kkf jiran yoo ilaallu, aangoon fi shoorri isaa dhimma yakkaa irratti, kan naannoo fi bosonaas dabalatee, baay'ee murteessaa akka ta'e wal nama hin gaafachiisuu. Dhimmi as irratti ka'uu qabu garuu, qaamni kun shoora heeraa fi seerotaan irratti gatame kana yakka naannoo fi bosona irratti raawwatame ilaachisee qixa irraa eeggamuun bahaa jiruuyii kan jedhuu dha.

Odeeffannoo ogeessota dhimmi ilaallatuu fi barreeffama qorannoo adda addaa irraa akka hubanutti garuu, namoota yakka naannoo fi bosona irratti raawwatan qixa irraa eeggamuun himatuu fi adabsiisuu irratti hir'inni akka akka jiru dha. Kanaafis sababootni adda addaa, gama seeraa fi qaamolee haaqaa birootiinis wal qabatee nama yakkicha raawwatee ragaa barbaachisu qindeessanii, keewwata barbaachisus caqasanii himatuu fi seera duratti dhiyeessanii adabsiisuu irratti hanqinnoonni akka jiran agrsiisa. Fakkeenyaaf, aanaa Lumetti namni 41 yakka bosonaa mancaasutin himatamanii sababa ragaa dhabutiin hanga ammaa murtii hin arganne jedhu ogeessi bosonaa tokko. Kanumaan walqabatee, keessattuu sadarkaa aanaattii rakkoon akka mul'atu agarsiisuu waan nu gargaaruuf gal mee yakkaa m/murtii aanaa Bosat irraa arganee sadeen tokko yaa ilaalluu.

Galmeewan kun sadanuu haaluma walfakkatuun seera yakkaa bara 1996 bahe kew 32(3) fi 353(1-b) darbuudhaan ta'e jedhanii badhaadhina hin malle argachuudhaaf itti yaadanii seeraan ala cilee kuntaala 200, 23 fi 160 konkolaataatti fe'anii osoo deeman waan qabamaniif himatamaniru jedha himatni gal mee abbaa alangaa sadeenuu. Isaan keessaa warri 200 fi 160 naannoo Affaar irraa kan fe'anii deeman yoo ta'u, kuun aanuma sana keessaa ture.

Mata dureen keewwata 353 seera kanaa yakkota diingdee biyyaa fi monopoolii mootummaa irratti raawwataman kan jedhu yoo ta'u, kewwatni xiqqaan 1(b) isaa ammo lafa biyyaa irraa ykn keessaa qabeenya argamu irraa bu'aa isaatiin faayyadamuu,.....qabeenya bosonootaa ykn albuudotaa fi calla (bu'aa) isaaniitiin fayyadamuu kan jedhuu dha. Adabbiin gocha yakkaa kewwata kana jalatti caqasamaniif taa'es kan jedhu"gochichi adabbii olaanaa tumaa addaa murteesu keessaatti kan hin caqasamne yoo ta'e ...hidhaa salphaan ykn maallaqaan adabama" jedha.

Murtii manni murtichaa kenne yoo ilaallus gal mee lakk 08242 irratti himatamtooni waan amananiif qar 700 ykn hidha ji'a 8; fi qr.1000 ykn hidhaa ji'a 9n namota lama adabeera. Gal mee lakk.08213 irrattis waan amananiif namoota lamaanuu haaluma wal fakkatuun adabbii hidhaa ji'a 4 ykn qr.400tin kan adabe yoo ta'u; gal mee 3ffaa (lakk.08279) irratti ammo himatamtooni cilee kan fe'an haayyamameefii akka ta'e ragaa waan dhiyeeffataniif jechuun bilisaan gad lakkiseera.

Himata A/alangaa kana yoo ilaalu, maaliif kew.494 seera yakkaa ykn ykn kew 15(4) labsii bosona Oromiya ykn kew.16(4) labsii bosona mootummaa FDI irra isa filate gaafii jedhu kasuu qofa osoo hintaane, rakkoon wayii akka jiru waan namatti agarsiisu qaba. Rakkoon qindoominaa fi deeggarsa barbaachisu walii godhuu dhabuu qamolee mootummaa biroo fi hawaasa bira jiraachuu akkuma jirutti ta,ee; nama yakka naannoo/bosona irratti raawwachuun shakkame ragaa barbaachisaa irratti dhiyatuu qabus dhiyessuu fi himatuu irratti a/alangaa bira gidduu qaawni jiraachuu isaa mul'isa. Adabbiin m/murtii muteesses bu'uruma himatichaatiin xiqqa waan ta'eef, akka kaayyoo seera yakkaatti barsiisaa fi akeekkachiisaa ykn sodaachisaa ta'uu dhiisuu danda'a jechuu dha. Kana malees, namni/ qaamni dhimmi ilaalltu/ kamiiyyuu raawwachisuuf deeggasa kenuuf dirqama qaba yaa jedhuu malee, sababa ragaa dhabuutiin shakkamaan gadi lakkifama jira; deeggarsa waliif godhamu irrattis hanqinni ni mul'ata. Dabalataanis, gocha yakkaa naannoo fi bosona irratti raawwatameef qaamolee biroo waliin qindoominaan hojjechuu fi ragaa brbaachisuu qixa fi yeroo barbaadametti akka argatan taasisuu dhabuun uumamuu danda'a; bosona mootummaa Naannoo qofa irratti osoo hin taane, bosonoota uummataa, kan dhunfaa fi bosona aangoo mootummaa federaalaa jala ta'e irrattis yakka bosona aangoo mootummaa federaalaa j ala ta'e irrattis yakki bosona mancaasuu /barbadeessuu/ yoo uumamu hordofun himachuu fi adabsiisu irrattis hir'inni aangoon wal qabatee uumamuu danda'us jiraachuu ni mala. Kanaaf, qaawni asitti uumamu dhimmichi murtii haqaa fi seera qabeessa ta'e akka hin argatne taasisuu akka danda'u hubatamee xiyyefannoon itti kennamuu qaba jenna.

3.2.3 Shoora poolisii

Qaamolee haqaa hunda keessaa kan dursa warra yakka rawwatan fi shakkamtoota waliin quunnamu fi guyyaa qabaman/too'anna jala oolan/ irraa eegalee hanga murtiin dhumaa kennamutti namoota himataman waliin walitti dhufeenya qabu qaama poolisiiti. Kana jechunis, shakkamtoota qabuu dhaan, hidhaa/too'anna jala oolchee/ tursiisuu dhaan, qorannoo dhaaf jecha fuudhuu dhaan, akkasumas ragaa fi shakkamtoota dhokatan yoo shakke sakatta'u dhaan, qorannaa yoo xummure gal mee kara abbaa alangaa dabarsuu dhaan, erga himatni banamee boodas himatamaa fi ragoota mana

murtiitti dhiyeessuu dhaan naamusaa fi nagaa mana murtiis kabachiisuu dhaan, fi kkf raawwachuu shoorri poolisiin taphatu iddo olaanaa akka qabu argina. S/A/F/Yakkaa kew 14-38 fi achii booda jiran, heera keessattis fkn kew.12, 13,18-21 fi kkf jalatti dirqamaa fi itti gaafatama heerri mootumma qaamolee adda addaa irra kaaye, akkasumas seera yakka biyyolessaa fi seerota qaamolee poolisii hundeessuuuf bahan fi gahee hoojii fi aangoo isaanii ibsanis yoo ilaalle, yakka ittisuu irraa kaasee, kan raawwate qabee seeratti dhiheesee hanga adabsiisutti adeemsa jiru hunda keessatti qaama shoora murteessa ta'e qabu akka ta'e kan wal nama gaafachiisuu miti.

Eegaa, kaayyoon seera yakka akka galma qahu, yakka ittisuu fi namoota yakka raawwatanis qabee seeratti dhiyeessee hanga adabsiisutti adeemsa jiru keessatti shoora qaamni poolisii taphatu tilmaamuun nama hin dhiibu. Inumaayyuu, shoorri qaama kanaa qindoomina qaamolee haqaa gidduu jiraachuu qabu keessatti wanti tokko asii badnaan ykn dabnaan ciminni qaamolee kanii qofaatti faaydaa akka hin qabanne agarsiisa. Kanaaf, shoorri qaama kanaa, kan jecha qindoominni qaamolee haqaa gidduu jiraatuu qabu akka "hojii kaachoo ulee wal harkaa fuudhhu ti" jechuun ibsamu qofa osoo hin taane, bulchiinsa sirna haqaa yakkaa keessatti calqabaa hanga dhumaatti waan biraa hin hafneef, "qaama hidda dhiigaa "sirnichaati" yoo jedhame ulfeessuu hin ta'u. Dhimmi muummeen kanaan walqabatee ka'uu qabu garuu, qaamni poolisii dhimma yakkaa fi raawwattoota yakkaa irratti shoora taphatuu qabu kana, keessattuu yakka bosona irratti raawwatomu fi raawwattoota yakka kanaa seeratti dhiyeessee adabsiisuu ilaachisee qixa heeraa fi seerota adda addaa tiin aangoon kennameefiin dirqama fi amaanaa ulfaataa irratti gatameen itti gaafatamummaa isaa bahaa jiraan moo miti dhimma jedhu fi yoo hin baanee ammo maaliif kan jedhuu dha.

Shoorri poolisii ykka ittisuu fi namoota yakka raawwatan qabee seeratti dhiyeessee adabsiisuu ta'ee osoo jiru, qabatamaan kan mul'ataa jiru garuu kan irraa eegamuu gadii akka ta'e; yakkichis raawwatamaatumaa akka jiru, namootnis qabamnii adabmaa hin jiran, ragaanis qixa barbaadamuun dhiyaachaa hin jiru, yoo dhiyaates qixa eegamuun hin raagne, iddo tokko tokkotti ammoo shakkamtoota gad lakkisaa qabeenya bosona seeraan ala manca'e ofumaaf akka fudhatus ni dubbatama.

Rakkooleen akka waliigalaatti qaama kana birraa mul'atanis deeggarsa, odeeffannoo fi eera gahaa qaamolee dhimmi ilaaluu fi uummata biraa argachuu dhabuu, qindoomina gahaa qaamolee haqaa biroo waliin qabaachuu dhabuu, akkasumas yakkoota naannoo fi bosona irratti raawwataman ilaachisee rakkoon hubanno seeraa, fi caaseffama federaala hordofnuun wal qabatee aangoo pooliisii biyoleessaa fi naannolee ollaa wajjiin wal qabatee qaawaa fi hir'inni hubannoos akka jiru qorannoowwan kallattii kanaan godhaman ni eeru. Walumaa galatti rakkoon yakka naannoo fibosona irratti rawwatamuun walqabatee ka'uu kan qaama tokko qofa irratti quba nama qabsiisu oso hintaane akka qaamolee mootummaa hunda bira jiru kan wal nama gaafachiisuu miti. Kanaaf, hundinuu gahee isaanii sirritti qixa heeraa fi seerotaan irratti gatameen bahuuf yoo tattaafatan rakkoo kana hanga ta'e furuun ni danda'ama jenna.

Qabxii Marii

- (1) Himata abbaa alanga asii olitti ilaalle kew.353(l-b) darbuu dhaan jechuun dhiyyefatuu isaa akkamitti madaaltu? bu'ura kew 494 seera kanaa ykn kew 16 labsii lakk 94/86 FDRI ykn kew.15 lab lakk 72/95 Oromiyaatiin himatuu danda'uu fi danda'uu dhabuu ilaachisee yaada qabdu (an) ibis(aa).
- (2) Murtii m/murtichaa hoo akkamitti madaaltu? Maaliif?

3.3 Rakkolee Mul'atan

3.3.1. Rakkolee Heeraa fi Seerotaan Wal qabatan

Heera FDRI irraa ka'uudhaaf, keewwattoota heerichaa lakk.40(3)' 51(5), 52(1 fi 2-d),55(2-a fi 5) fi 92(1;2;4) yoo illaallu, jechoota ciccimoo fi bareedaniin eegumsa naannoo fi bosoonaattiif hangam xiyyeffannoon akka itti kennname kan agarsiisu fakkaatus, iddoon keewwattoonni kun itti iftooma hanqatan fi waan waliitti bu'uuunsa qabanis fakkaatan ni mul'atu. Akkasumas raawwii irratti fedhaa fi xiyyeffanoo qamolee tokko tokkoo, keesattuu sadarka naannoo fi achii gadi jiran biratti wontoonni waan laaffiisan fakkatan waan jiru fakkataa.

Keewwattoota 51(5); 52(21-d) fi 55(2-a fi 5) yoo ilaallu, inni duraa fi dhumaan angoon kan mootumma federaalaa akka ta'e yoo agarsiisan, inni gidduu ammo naannoon aangoo bulchiinsaa seera mootummaa federaalicha iratti hundaaye qofa akka qabu agarsisa. DabalatGara biraatiin ammo, akka kew.52 (1) tti aangoon jara lamanilf woliitti ifaan hin kennamne kan naannoo akka ta'u yoo ibsu, kew 55{2-a} jalatti itti fayyadama dabalatee aangoon kan mootummaa federaalaa akka ta'e ibsameera; kew. xiqqaa 5 jalatti ammoo seera yakkaa baasuu ilaachisee naannoleen seera yakkaa baasuu kan danda'an dhimmoota ifatti seera yakkaa federaalaatiin hin haguugamne qofa irratti akka ta'e ifatti kaa'eera. Heerri FDRI kew.55 (5) jalatti aangoon seeraa yakkaa baasuu kan MMBBU akka ta'e yoo ibsu akkas jedha:

"MMBBU Seera Adaba Yakkaa (Penal Code) basaa. Kun akkumma eegametti ta'ee, Naannoleen dhimmoota seera adaba yakkaa mootummaa federaalawaatin ifatit hin haguugamin irratti aango seera baasuu ni qabaatu" jechun kaaya. Bu'uruma kanan, Seerri yakkaa bara 1996 bahe kew.494 (1fi2) gubaa ibiddaa geessuu kan ilaallatu yoo ta'u, adabbiin hordofsiisus hidhaa cimaa waggaa 10 hin caaleen, yoo guddates waggaa 15 hin caalle ta'a" jechuun ibsa.

Labsii bosona Naannichaa kew 15(4) jalaatti "gochichi yakkaan caalmaatti kan adabiisu yoo ta'e malee" kan jedhu maal jechuu akka barbaades of eegganoon yoo dubbifame malee adabbiin bu'ura labsii kanaatiin fudhatamu adabbii gosa biraatii dhaa gaafii jedhu kaasisiisuu danda'inna?

Kewwattoota 13-14 labsii kana jechuun kan caqasaman gochootni dhorkaman waan lama adda baafachuuf nama gagaara: isaanis keewwatumma kana jala kan keww xiqqaa 1-3 jiraniin ala ta'u fi gochoota labsiwwan federaalaa lammanuu keessatti yakkaan adabiisan jedhamanii tarreeffamaniin ala ta'u fi ta'u dhiisuu addaan baafachuufi dha. Yoo isaan jalatti gochoota tarreeffamaniin kan walfakkaatan ta'e seera kamiin adabuu qabna gaafii jedhu hiika kan barbaaduudha. Maaliif, kam filanna? Bu'ura seera kamii fi aangoor maaliin dhimmi jedhu dhimma qaamoleen haqaa himatuu fi adabuun wal qabatee, keessattuu sadarkaa caasaasalee naannoo biratti xiyyeffanno barbaaduu dha. Rakkolee jiran keessaa rakkoon hubannoo fi qaawa seeraatiin wal qabatee ka'uuf, dandeettima fi ciminana qaamolee haqaa kanaatiin furmaata yeroof argatuu danda'u waan ta'eef, kutannoo ogummaa keenya barbaada jenna.

Gama biraatiin, labsii Nannichaa kew. 15(1) fi kan FDRI kew.16 (1) jalatti daambiiwwan fi qajeelfama bu'ura labsichaatin bahan kan jedhus waan dogoggorsu fakkaatu, kan lamaaniituu waan hin baneef. Haayyamani investimenti yeroo kennamu, sababa beelaa, gammojummaatin ummata miidhame iddo biraan geessanii lafa bosona mootummaa ykn bosona uummataa irratti qubachiisan akkasums baayina dabalaan deemaa jiru irraa kan ka'een warra lafa qonnaa hin qabneef yoo lafa garbiraatii kennuufiif itti deemamu namoota kanaaf kan kennamu lafa bosona eegamaa, bosona uummataa ykn mootummaa

irratti fa'a ta'u fi qubannaan seeraan alaa yoo fudhannu, daambiiwwan fi qajeelfamoota jedhaman kanaan ala akka raawwatamaa jiranitti caqasun ni danda'ama.

Akka yaada bu'ura wal caaliinsa irraa-gadii/jalaa-olii aangoo seera adda addaatti (hierarchy of laws) labsiwwan qaama seera baaftuu sadarkaa tokkootin (sadarka mootummaa FDRI ykn Nannooleetti) bahan hundi walqixa, yoo walduraa dubaa bahuu isaanii irrtti hundoofnee kan boodaa akka seera addatti fudhannee (the latter prevails over the former ykn special prevails over the general law) deemneen ala. Kallatti kanaan akka federaalaattis ta'ee akka naannootti, labsii bulchiinsa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa fi kan bosonaa lamaan keessaa kamtu kamii oli? Labsiwwan bosonaa kan Naanno fi Federaala gidduu hoo?; labsileen bosonaa sadarkaa lamaanuu jiran dambii fi qajeelfama isaan raawwachiisan qabaachuu dhabuun isaanii hoo raawwii irratti rakkoo qabuu dhimmootni jedhamanis ogeessota seeraa biratti wal mormisiisaa akka hubatamuu qaba.

Gaaffilee Marii

- (1) Daangaa fi bal'inni aangoo bulchiinsaa mootummaan naanno bu'ura 52{2-d} tin qabu maal maal fa'a?
- (2) Bulchurra dabree qabeenya uumamaa {bosonas dabalatee} mirga abbummaa qabeenya bosonaa kan mootummaa naannichaa, kan uummataa fi kan dhuunfaa jedhee seerri qaamolee kana bosona naannicha keesa jiru irratti mirga abbummaa gonfachiisu baasuu danda'aa?
- (3) Eega bu'ura kewwata 51{5} fi 55{2-a} tin haala eegumsaa fi itti fayyadama lafaa fi qabeenya uumamaa {bosonas dabalatee} angoon seera baasuu kan mootummaa federaala ta'e, ammas naannoon dhimma kana irratti seera baasuu kan danaa'u bu'ura seera mootummaa federaala baasuun, sanuu bulchuu qofa kan jedhu yoo ta'e, innumtuu bosoona mootummaa federaala hin taane qofa yoo ta'e naanooleen hangam bosoona federaalaaf quuqamu?
- (4) Bu'aa maali irraa arganna jechun ykn maaltu nu gaye jechuun ummatni bulchiinsa isaanii jala jiru yoo bosoona kana mancaase ykn gube ykn garemale ittifayyadamee hangam quuqamaaniifii seera ofiif bosoona ofii irattii baasaniin nama bosona mootummaa federaala irratti midha geassu adabuu danda'u?
- (5) Bu'ura keww.55 (5) tin seerri yakkaa federaala kew. (494(-1-2) fi kew 16(4) labsii 92/1986 labsii waayee eegumsa misoomaa fi ittifayyadama bosoona ilaachisee bahe kan libsii bosoona mootumma naanno Oromiyaa lakk 72/1995 kew 15 (4) keessatti ibsame waliin walbira qabnee yoo ilaalle garaa garummaa qabuu? Yoo jiraate akkamitti walitti araarsina?
- (6) Adabbin yakkaa Labsicha Bosona Mootummaa Naanno Oromiyaa keessa taa'e buraa kewwata heerichtatiin kan seerota federaalaatin earamaiin haguugame yoo ta'ee, kan naannootin adabuun bu'ura seeraa qabaa?

3.3.2 Rakkoolee Aangoon wal qabatanii Mul'atan

3.3.2.1 Aangoo M/ Murtii Federaala fi Naannolee Giddutti

Aangoon abbaa seerummaa (judicial jurisdiction) m/murtii federaala fi naannolee gidduu ni jira. Sadarkaa federalaatti m/murtii sadarkaa duraa, m/murtii olaanaa fi m/m/waliigalaa kan jiru yoo ta'u, nnaannoleenisa caaseffamuma walfakkaatu kophatti akka qabanii fi heerota isaanii irratti hundaa'uun sadarkaa gandaatti m/murtii hawaasummaa gandaa qabaachuu danda'u. M/murtii naanno fi federalaa aangoo abbaa seerummaa adda addaa kan qaban yoo ta'u, kanas heera FDRI kew 80 fi labsii lakk 25/85 aangoo m/murtii federaala murteessuf bahe irraa hubachuun ni danda'ama.

Akka waliigalaatti m/murtii kammiiyuu himatni tokko yoo dhiyaatef hundaa dura kan mirkaneeffatuu qabu dhimaticha ilaaluuf aangoo qabaachuu fi qabaachuu kan hin dandeenye ta'uu isaati. Haala caaseeffama sirna federaala waliin mannen murtii aangoo dhimma yakkaa irratti qaban ilaalcissee dursa dhimmoonni akka:

- a) Dhimmicha ilaaluun aangoo m/murtii ta'uu isaa (fkn kew. 37Heera FDRI);
- b) Dhimmicha ilaaluuf aangoon kan m/murtii federalaa ykn kan m/murtii naannoo ta'uu isaa adda baafatuu qaba;
- c) Dhimma aangoo m/murtii federalaa yoo ta'e m/murtii naannoo kamtu bakka bu'unummaan dhimmicha ilaalaaluuf aangoo abbaa seerummaa akka qaibu beekuun murteessaa dha.
- d) Maaneen murtii iddo adda adda sadarkaa wal fakkatu irra jiran keessaa dhimmicha ilaaluuf aangoo abbaa seerummaa naannoo (local j/n) qabaachuu; akkasumas
- e) Qoodiinsa angoo (material j/n) jedhamu bu'ura gosa gochicha yakkaatin qabaachuu isaa mana murtichaa mirkaneeffatuun hojilee isaa gorguddoo keessaa dhimma calqaba m/murti tokko adda baafatuu qabuu dha.

Aangoo ofii beekanii bu'ura qabxilee gubaatti caqasamaniit in deemuu dhabuun ykn dhimmichi (dhimma bu'ura) aangoo keenyaa waan hin taaneef, kkf jechuun osoo walitti dabarfatan namni yakka raawwate otoo hin adabamin ykn mirgii saa seeraan ala yoo sarbamal dabre ni mulata. Gochii akkanaa ammoo kan heddummatu gochoota yakkaa aangoo abbaa seerummaa isaaniikan m/murtii federaala ta'anii, garuu gara m/murtii naannoolee, keessattuu m/murtii aanooleetti yoo dhiyaatan akka ta'es qorannoowwan tokko tokk ni mul'isu. Heerri FDRI qaama abbaa seerummaa (m/murtii) sadarkaa federaala fi naannoleetti akka caasefaman fi lamaanuu aangoo abbaa seerummaa ofii isaanii akka qaban kew.78fi80 heerichaa irraa hubatuun ni danda'ama. Haaluma kanaan, aangoon m/murtii naannoolee dhimma naannoo isaanii keessatti Caffeen/ Maneen Maree naannole baasan irratti qofa yoo ta'u; kan federaala ammoFininnee fi Dirredhawaa keesatti kan daangeeffame osoo hin taane goso dhimmaatiin adda bahee gara maannoolee hundaatuu gahuu akka danda'us kew 55(5),78(2) fi 80 heerichaa akkasumas labsii 25/88 kew. 4 yoo ilaalle hubatuu ni dandeenya. Dhimmoota yakkaa tokko tokko naannoleenis kan isaanii waliin kan wal qabatu yoo ta'e, m/murtii naannoolee dhimmicha ilaalanii murteessuuf aangoo akka qaban; akkasumas seeroota m/murtii isaanii hundeessan fi heeraa fi seerota biroo isaaniitinis seera yakkaa federaala qaama seera isaanii godhanii yoo fudhatan m/murtii isaanii aangoo abbaa seerummaa qabachuu ni danda'an jedhu barreessitoonni tokko tokko. Inumaayyuu, ogeessotni / haayyootni seeraa tokko tokko, bu'ura kew 78(2) heera FDRI tin, m/murtii waliigala fi olaanaa naannoolee aangoo heeraan kennameef kan aangoo abbaa seerumma m/murtii federaala olaanaa fi sadarkaa duraa qaban qaba malee bakka bu'aa isaaniiti miti hanga jedhutti deemu.

3.3.2.2 Aangoo Abbaa Seerummaa Naannoo (Local. Jurisdiction)

Aangoo abbaa seerummaa naannoo jechuun, manneen murtii sadarkaa walfakkaatu irra jiran keessaa isaa kamtu dhimmicha ilaalee murteessuuf aangoo qaba Kan jedhuu dha. Kana jechuunis, fakkeenyaaaf, dhimmichi kan aangoo m/murtii aanaa ykn godiina yoo ta'e, m/murtii aanaa ykn godiina kamiitu dhimmicha ilaaluuf aangoo abbaa seerummaa naannoo akka qabu agarsiisuuifi dha. Dhimmi yakkaa b'uura S/F/A/yakkaa fi labsii 25/88 tin akka ta'e ni beekama Aangoon abbaa seerummaa naannoo dhimma yakkaa bu'ura seera kanaa irra taa'een yoo ilaallu,m/murtii eessa jiru gochicha yakkaa raawwatame ilaaluuf aangoo abbaa seerummaa naannoo akka qabu beekuuf kew.7 fi 99-107 S/F/A yakkaa ilaaluun adda baasuun. ni danda'ama Garruu kana waliin walqabatee wanti beekamuu qabu,

waaye caaseffama caasefamni maneen murtiis sadrkaa federaalaa fi naannoleetti qoodu jijiirama caseeffaman sirna federaalaa waliin jiru kan keessatti tumame S/F/A/Y caaseffama kana waliin fooyya'ee (haala walsimuun hanga ammaatti) hin baane. Inni kun aangoo abbaa seerummaa naannoo ilaachisee qaawa qaba moo hin qabu kan jedhu, naannoleen hundinuu (all reional sates) sadarka sadeenittuu m/murtii ofii isaanii qabaachuun wal qabatee rakkoon jiru hubatamuu qaba.

Aangoo abbaa seerummaa naannoo S/F/A/Y keenya keessatti caqasaman dhimmoota yakkaa eessatti raawwatame irratti manni murtii eessa jiru aangoo qaba kan jedhu dhimma yakka naannoo ykn bosona irratti raawwatamu waliin wanti walqabatu ni jira Dhimmoota ijoo seera kanaa keessaa kew.99-107 yoo ilaaluu yakki kamuu iddo itti raawwatanmetti;ykn iddo himatamaan yakkicha itti raawwate; ykn iddo bu'aan yakkichaa itti beekame; ykn yakka biraa waliin walqabate qabatuu qofaan akka yakka tokkootti lakka'amuu dhaan iddo lamaan keessaa gochi yakka tokkoo iddo raawwamatametti; ykn iddoon yakkichi itti raawwatame yoo hin beekamne ykn bakka heddu keessa kan yakki itti raawwatame yoo hin mirkannoofne ta'e ykn yakkichi muraasaan iddo tokkootti muraasaan ammoo iddo biraatti kan raawwatame yoo yakkichi iddo tokkoo olitti raawwatamuun yoo ittifufu ykn iddo adda addaatti gochaattii yakkaa heddu kan raawataman yoo ta'e, iddo tokko jiru; ykn yakka deemsaa irra osoo jiran raawwatu ilaachisee yakkamaan ykn midhamaan ykn wantii yakka ittiin hojjetame deemsaa keessa yoo darbu manni murtii aangoo abba seerummaa naannoo akka qabatuu danda'u ibsameera.

As irratti dhimmootni xiyyeffannoon itti kennamuu qaban yoo gochi yakkaa raawwatamu naannoo tokko bira darbee naannolee lama ykn achii ol ta'an keessa darbu ta'e fi/ykn naannoleen seera yakkaa adda addaa (fakkeenyaaaf kan akka labsii bosona mootummaa naannoo Oromiyaa) ofii qabaatan fi isaan cinaa labsii bosonna mootummaa FDRI fi seera yakkaa biyyaolessaa bara 1996 bahe fa'a ta'e, aangoo abbaa seerummaa naannoo ilaachisee rakkoon uumamuu danda'a. Kanuma waliinis yakki naannoo tokkotti raawwatame naannoo biraatti bu'aa yoo argamsise, ykn hunda keessa adeemssaan yoo kan cechu ta'e; gochichi seera mootummaa naannoo birootti yakka yoo hin taane fi haala gubbatti caqasameen iddo tokkotti eegalmee bakka biraatti yoo bu'aa argamsiise fi kkf ta'e rakkoon aangoo abbaa seerummaa uumamuu ni danda'a. Haala yakka bosonaa fi bu'aa isaatin walqabatee amma naannolee qaxxaamuraa deemu waliin yoo ilaallu rakkoon kun qabatamaan uumamuu waan danda'uuf kanas hubachuun barbaachisaa dha.

3.3.2.3 Rakkoo Aangoo 'Material jurisdiction' jedhamuun walqabatu

Aangoon kun himata gosa yakka tokko kan ilaallatu yoo ta'u, innis himatni kun m/murtii kamitti dhiyaatee ilaalamuu akka qabu (m/m/aanaa, olaanaa, waliigalaa) aangoo murteessuudha. Kan jechuunis dhimmichi kan ilaalamuu qabu m/murtii aanaatti moo m/murtii olaana ykn m/murtii waliigalaatif gaafii jedhu kan deebisuu dha. Dhimma kana beekuuf s/s/y/ kew. 4 yoo ilaalu, m/murtii dhimmoota yakkaa ilaachisee kan ilaalanii murteessan bu'ura gabatee sirna seera adaba yakkaa gara duubaatti gabatee/unkaa/ tokkoffatiin akka ta'e ni ajaja. Yaa ta'u malee, seerichi kunis ta'ee gabateen jedhamu kun kan bahe bu'ura caaseefamaa sirna mootummaa tokkummaawaa (Unitary form of government) waan ta'eef caaseffamn m/murtiis haluma wal fakkaatuun waalta'aa waan ta'eef, tokkooffaa kan amma naannoo fi federaalaa jedhu hin qabuu; lammaffaa, m/murtii koonyaa kan jedhu qaba waan ta'eef caaseffsmni kun haala sirna federaalaa amma biyyi teenya hordoftu waliin uunka kana hordofuun dogoggora angoo abba seerumma uumuu danda'a.

Sababoota armaan olitti caqasamaniin aangoo abbaa seerumma m/murtii irratti jijjiiramni tokko tokko godhameera; fkn dhimmi yakkaa duraan m/murtii koonyaatti ilaalamu ture yeroo ammaa m/m/aanaatiif kennameera. Akkasumas yokkoota m/m/ federaalaa fi nannootti ilaalamuu qaban jechuunis labsii 25/88 fa'aan adda baasuufis yaalameera. Kanumas ta'ee ammas rakkoon aangoo kanaan wal qabatu bifa hedduun ka'a. fakkenyaaf, seera yakkaa hara'afi S/F/A/Y/wolitti; makuun yakki raawwatame sera yakkaa haara'a keessa kan hin jirre ta'ee namni tokka tuma labsii biraa keessatti bahe osoo dabree m/murrtii kamitu dhimmicharratti aangoo akka qabu kan murtaa'u daangaa fiixee olaanaa adabbi balleessichaaf taa'e ilaaluun yoo ta'u caaseffama manneen murtiin amma jiru bu'ura godhamee yoo ilaalle, adabbiin maallaqaa waaliin ykn isa malee yoo ta'es dhimmichicha irratti aangoo kan qabu m/murtii aanaatti dha.

Garuu adabbiin guddaan hidhaa waggaa shanii kan hin caallee dha; adabbiin kun hidhaa waggaa 5 caalu yoo ta'e, dhimmichi kan dhagahamuu qabu m/murtii olaanaatii akka ta'e S/F/A/ Ygabatee tokkoffaa dha marra taa'eera. Gara biraatiin garuu, m/murtii Kanaa hanga waggaa 15 adabaa kan jiran haala qoodiinsa aangoo bifa haara'an godhame waliin gaaffi kaasaa jira. Dhimma kana adabbi labii bosonaa naanoo Oromiyaa kew.15 jaalatti waggaa 5-15 jechuun kaa'ameef aangoon abbaa seerummaa kan m/murtii aanaa ta'u; labsii bosonaa federaalaa kew16 jala jiru fi seera yakkaa federaalaa kew.494 keessa jiru kan uunkaa tokkoffaa A/F/S/Y jala jiru waliin wal bira ilaaluu yaali(laa).

Walumaagalatti, aangoo abbaa seerummaa gochoota yakkaa ilaachisee yeroo ammaa sadarkaa federaalaattis ta'e sadarkaa naannootti haala sirna caaseffama federaalaa amma hordofnu waliin seerota haaraa naannoos ta'e federaalli baasu bu'ura gabatee S/S/A/Y fikan amma itti hoijetamaa jiru waliin qaawota mul'atan, hanga S/F/A/Y haarofni baahuufii, xiyyeffannoo barbaada. Aangoo m/murtii yakka bosona irratti raawwatamu ilaachisee qabanis haaluma wal fakkaatuun kan ilaalamuu qabuu dha.Gosota abbaa qabeenyumaa bosonaa waliin walqabatee bosonoota mootummaa federaalaas ta'ee kan naanno irratti abbaan alangaa naanno himanna dhiyeeffatuuf (dhimma uummataa waan ta'ee fi b/bu'ummaa federaalaas waan kennameefiif) himatuu qaba. Bu'ura kew 37,78(2) fi labsii 25/88tin akkasumas S/F/A/Ytin m/murtii ilaaluu kan qaban fi Caffeen mootummaa naanno fi MMBBU illee dambii fi qajeelfamoota yoo hin baafnee, akka muuxaanno amma mul'atuutti yakki bosonaa murteen argataa jiru faallaa kaayyoo labsichaa fakkata.

Labsii bosona naanno Oromiyaa ilaachisee, kew 15 addabiin hangam akka ta'e ibsuun ala, kew17 namni kamiyyuu raawwii labsichaatif abbaa taayitaaf deeggarsa godhuu dirqamaa qabu ibsuun alatti dirqama kana bahuu dhabuun itti gaafatamummaa /adabbi/ hordofsiisu hin ibsu.

Yakkaan himatanii adabsiisuuf qaamoleen haqaa murteessaa waan ta'aniif abbaan taayitaa (kan ofiifuu qaama biraatiin hoogganamu) qaama poolisii fi abbaa alangaa waaliin harka walqabatanii uummataas hirmaachisuun nama yakka bosona irrtti raawwatte m/murtiitti dhiyeessanii(ragaah gahaan waliin) yoo himatanii irratti hin raggaasifnee m/murtii kamiyyuu aangoo abbaa seerummaa hangam ifa ta'e qabaatus , hanguma abbaan taayitaa kara hariiroo hawaasaatin hordofee himatuuyyu hin gahu; kun ammo galma gahiinsa kaayyoo labsichaa irratti dhiibbaa guddaa akka qabu hubatamuu qaba.

Dhimma kana ilaachisees iyyataa ykn oliyyataa fi murtiin m/murtii maal akka fakkaatu akkasumas bakka rakkoon jiru tilmaamuuf akka nu gargaaru galmeewwann yakka bosona mootummaa mancaasuuun m/murtii olaanaa godina shawwaa bahaatti bara 1993 fi1997 giddutti dhiyaatan 12 keessaa 4 ajajaan, Iragaan himataa waan hin dhiyaanneef, I himatamaan galmeewwan dhiyaatanii murtii argtan 6 keessaa 2 qofti abbaa alangaatiif kan murtaaye yoo ta'u 4 himatamaaf murtaa'aniiru

gabaabumatti gal mee yakkaa 12 qofa, kunis dhibeentaaan 16% akka ta'e mulisa.galmeewwan kanneen keessaa labbaa alangaa federaalaatin himata dhiyaate yoo t'u, innis ajajaan osoo murtii hin argatin cufameera. Ammaas galmeen oliyannoон dhiyaatan 2 yoo ta'an tokko a/alangaatin kuun ammo himatamaa dhaan lamaanuu himatamaadhaaf akkan murtaa'an ta'uu isaaniis mul'isa ragan arganne.

Xummuraa fi Yaada Furmaataa

Akkuma waliigalaattuu dhimmi eegumsa naannoo fi bosonaa yeroo ammaa kan durii irraa haala adda ta'een addunyaa guutuu yaachisaa akka dhufe mootummoota gamtaan irraa kaasee hanga hoggantoota siyaasaa ol'aanoo biyyooleessaa fi naannolee akkasumas qaamolee caasaa mootummaa sadarkaa gadaanaa irra jiran fi wolumaagalatti kutaan hawaasaa hundi xiyyeffannoo itti kennanii kunuunsuu fi misoomsuu akka qaban halkanii guyaa bifa adda addatiin himamaa jira. Dhugummaa rakkoo bosona irraa gahaa jiruu fi miidhaa manca'uu bosonaatiin nu mudataa jiru sadarkaa soda ulfaataa gahuu wantoota mirkaneesson keessaa dhaadannoo barkumee biyya keenyaa kan bara dabree "kuma lamatti muka lama" jedhu fi kanumaan wolqabatee hojiiwwan hojjatamaa turan yaadachuun nig aha. Barreeffama kana keessattis boqonnaa calqabaatii kaasee hanga dhumaatti akka woliigalaatti biyya guutuu, ofitti yoo deebiny ammo Naannicha keenya bifaa adda addaa fi fedhii adda addatiif bosona moncaasuun daraan cimaa waan dhufaa jiruuf hundinuu gahee isaaakka bahu, keessattuu shoora qaamoleen haqaa gama seera hiikuu fi kabachiisutin qaban cimuu akka qabu kan hubachiisuu dha.

Rakkooleen araan olitti tarreffaman rakkoolee birootiin walqabatanii balaa fi miidhaa naannoo fi bosona irra gahaa jiran daraan akka dabalan kan taasisaa jiran rakkoo seerotaa fi hubannoo fi raawwii qaamolee haqaa bira jiru qofa miti. Seerrii fi ciminni qaamolee haqaa, m/murtii fi A/Alangaas jiraachuun kophaatti furmaata dhumaat fiduu hin danda'an;garuu jirenni dambiiwwan fi qajeelfamootaa, akkasumas qaawwota labsii bosonaa naannoo, federaalaa fi seera yakkaa federaalaa haallii itti cufanii deemuu danda'amuu tooftaalee adda addaa yoo seerotni walitti bu'an, wal simuu dhaban, haala itti karaa wal hinfaalleessineen hiikamu qabu irratti hundaa'anii hiikuun furmaata yeroo ta'uu danda'a.

Kanaaf, rakkoolee kana bu'uruma iddo iddo dhimmootni kun itti ka'anitti yaada akka falaattii eruuf yaalameen yoo itti deemame: leenjiin itti fufiinsa qabu haaluma hirmaanna dhimma bosonaa keessaa qabanii adda baasaa osoo kennameef; m/murtii fi A/alangaatis kallattima hojii isaaniit in osoo akka argatan ta'ee; qaamni mootummaa biros ta'ee hawaasni naannoo akka hordofu fi too'atu osoo abboomee; warri sektara Investimentii bu'uruma labsiiwwan amma jiraniit in osoo warra naannoo fi bosonaatiin mari'ate; seera baastuu fi warri dhimmi ilaaluus dambii fi qajeelfamoota jedhaman baasanii osoo hojirra oolchanii rakkoon kun hangata'ee ni salphata; Naannoleen alaas dhima yakka bosona mancaasuun kana irratti seerota wal hindhibnen osoo baafatanii, akkasumas walfaana marii walirra hincitne osoo gaggeessanii furmaata ta'uu danda'a jenna.

Rakkoolee mul'ataan yoo wolitti qabnee ilaallu:

- Yeroo ammaa dhimmi naannoo dhimma mirga bu'uraa ta'aa dhufuu irraa kan ka'een akka seera baratamaa addunyaatin ilaalamuu danda'amu yaa dubbatamu malee, wolii galteewwan addunyaa dhimma naannoo fi bosonaa ilaachisanii bahan hundinuu seerota laafaa (soft laws) waan ta'anii dirqisiisummaa seeraa hin qaban;
- Labsiowan waayee naannoo fi bosonaa ilaachisanii bahan hanga ammaa dambiiwwan fi qajeelfamoota isaan raawwachisan waan hin qabneef, dirqisuun hin dandeenye;
- Labsiowan waayee naannoo fi bosonaa ilaachisanii bahan waayee eegumsaa fi too'annoo hojilee projektii miidhaa isaan irra geessanii yaa ibsan malee sektaroonni hojii investimentii

- gaggeessan qaama kanaan hin mari'atan, xiyyeffannooon isaaniis misooma ariifataa malee, waayee eegumsa naannoo fi bosonaa dhimmaa isaanii godhanii hin ilaalan;
- Dhimma bosonaatiin wolqabatee, labsiin naannichaa rakkoo hiika heddu qaba; qaama abbummaan dhimma bosonaa hordofuu fi too'a hinqabu; abbaan taayitaa jedhamu qaama of danda'e osoo hin taane kan caasaa misooma baadiyaa jala jiru waan ta'eef of danda'ee deemuu hinda'u; bosonootni jiran abbaa qabeenyummaatin daangeeffamee waan beekamneef bosona mootummaa kan federaalaa fi naannoo akkasumas kan uummataa jedhamu too'anno gahaa waan hin qabneef sababa adda addaatin namootn mancaasaa jiru, keessas seeraan ala ni qubatu;
  - Sababa rakkoo hiika qaba jedhuun caasaaleen haqaa, A/Aalangaas ta'ee M/murtii namoota yakka bosona irratti raawwatan himatuufi adabbii irrattis dimshaashumaan sodaan ykn dagannoodhaan aangoo abbaa seerumaatiiniis wolitti qabaa kaayyoo labsichaatiin ala yoo hojjatu mul'atama; kkf.

Rakkooleen armaan olitti tarreeffaman rakkolee birootiin wolqabatanii balaa fi miidhaa naannoo fi bosona irra gahaa jiran daraan akka dabalu kan taasisaa jiran rakkoo seerotaa fi hanqina qaamolee haqaa bira jiru qofa miti. Kanaaf, rakkolee kanaaf furmaata ta'an kan jennu akka armaan gadiitti eerra:

- Leenjiin itti fufiinsa qabu haluma hirmaanna dhimma bosonaa keessaa qabanii adda basaa qaamolee caasaa mootummaa fi kutaa hawaasa hundaatiif osoo kennameef; kanaafis dhaabbileen miti-mootummaa deeggarsa walirraa hin cinne kara maallaqaatiin ossoo godhanii;
- M/murtii fi A/alangaatis kallattuma hojii isaaniitin leenjiin itti fufiinsa qabu osoo akka argatan ta'ee;
- Qaamni dhimma naannoo fi bosonaa bulchu, hordofu fi too'atu of danda'e osoo hundeffamee dhimmicha abbumman ossoo gaggessee, fi qaamni mootummaa hojiin isaa dhimma naannoo fi bosonaatiin walitti dhufeeyna qabu hundi isaaniin mari'ataa hojii misoommaa isaii osoo gaggeessanii, jaraafis osoo abboomanii; akkasumas hawaasni naannoo fi dhabbileen miti mootummaa akka hordofan fi too'atan osoo haala abbumman itti dhagahamuun osoo aangoon kennameefii;
- Worri sektara Investimenti bu'uruma labsiwwan naannoofi bosonaa amma jiraniitin osoo worra dimma naannoo fi bosonaa irratti hojjatan waliin mari'achaa hojjatanii;
- Seera baastuu fi worri dhimmi ilalus dambii fi qajeelfamoota jedhaman ariitii dhaan baasanii osoo hojirra oolchanii rakkoon kun hangata'ee ni salphata;
- Naannoleenis dhimma yakka bosona mancaasuu kana irratti seerota kan federaalaas ta'ee kan naannoo birootiin wal hin dhibneen osoo baafatanii, akkasumas walfaana marii walirraa hin citne osoo gaggeessanii furmaata ta'uu danda'a jenna.

Wabiwwan

I. Seerota

- Labsii Boson Naannoo Oromiyaa lakk .72/1995, Magalota Oromiyaa waggaa 9ffaa , lakk, 12.
- Labsii Bulchiinsaa fi Ittifayyadama Lafa Baddaiyyaa Naannoo Oromiyaa, lakk 130/1999, Magalota oromiyaa.
- Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa 1995
- Labsii Abbaa Taayitaa Misooma Qabeenya Uumamaa fi Eegumisa Naannoo Oromiyaa Hundeessuuf bahe lakk 43/1993 Oromiyaa waggaa 9ffaa , lakk 14
- Labsii Bulchiinsaa fi Ittifayyadama Lafa Baadiyyaa Naannoo Oromiyaa labsii lakk 56/1994
- Labsii Abbaa Taayitaa Misooma Qabeenya Uummataa fi Eegumsaa Naannoo Oromiyaa Hunddeessuuf Bahee lack 43/1995
- Labsii Investimentii Oromiyaa
- Wixinee Qajeelfama Qabiyyee Qonnaa Bosona Mootumaa deemsfafame keesa jiru mirga iittifayyadama qonnan bulaa mirkanessuuf qophaa'e(2000)
- Heera Mootummaa FDRI 1987 bahe
- Labsii waayee Eegumsa Misoomaa fi Ittifayaadama Bosonaa lakk 94/1986
- Labsii Qaamolee Eegumsa Naannoo Hundeesuuf Bahe lakk 295/1995
- Labsii gamoossama miidhaan naanoo lakk 299/1995
- Labsii too'annaafalama naannoo lakk. 300 /1995
- Labsii ittifayyadama lafa baadiyyaa lakk 56/.....
- Imaamata naannoo itoophiyaa /1989/ abbaa taayitaa egumsa naanoo Itoophiyaa
- Seera yakkaa FDRI , lack.414/1996
- Civil Procedure Code of Ethiopia ,1960
- Labsii Abbaa Taayitaa Misooma Qabeenya Uummataa fi Eegumsaa Naannoo Oromiyaa Hunddeessuuf Bahee lakk 43/1995
- Non-legallybinding Authoritiative Statement of principles for a Globale Consensus on the management, conservation and sustainable development of all types of forest”
- Danbii Waajjira Eegumsa Naannoo Oromiyaa Hundessuuf bahe lakk 88/1994
- Heera FDRI, labsii lakk 1/1987
- Seera yakkaa FDRI bara 1997 bahe
- Stockholm Conference, 1972
- Rio de Janeiro Declaration, 1992
- Johannesburg Declaration, 2002

II Kitaabilee fi barrulee Addaa

- Lomi Ejersa (2007) Environmental protection Law and Polices V. Impact of Human Activates on Natural Resources in Oromia with Special refernce to Adami Tullu Woreda , (LLB thesis) CSC, Ethiopia
- International environmental laws documents
- Ummii A/Sanbii(2000) Rakkoo Ittifayyadama Bosonaa fi Too'annoo Sochii Bu'aa Qabeenya Bosona Godina Sh/bahaa ILQSO, Adaamaa
- Malcolm N Shaw, International law ,5th ed Cambridge university press
- Law and economics of International Climate Change Policy Rmund Schwarz, 2001 Kulwer Academic Publisher
- International environmental law and policy in Africa Beatrice Chaytor, Kluwer academic publishers 2003
- Hohmann, Harald,(1992)Basic documents of International environmental law (volume I)Graaham and TrotmanLtd.
- Revesz, L.Richard,(2000) Environmental Law, the Economy, and Sustainable Development, Cambridge University Press
- Judicial hand book of International Law.